

Kirkehistoriske Samlinger 2013

Grundlovskomiteéns indflydelse på kirke- og religionsparagrafferne i Grundloven af 1849

Af Jens Rasmussen

Denne artikel sætter fokus på grundlovskomiteén, der blev nedsat af Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49. Komiteén, som var domineret af jurister, havde til opgave at give sin indstilling til Rigsforsamlingen vedrørende regeringens grundlovsudkast. Debatten og afstemningerne om kirke- og religionsparagrafferne i Rigsforsamlingen viste, at komitéen fik hovedparten af sine forslag igennem, og det til trods for de mange ændringsforslag. Komiteén havde forhandlet sig frem til sine forslag bl.a. på grundlag af regeringsudkastets og Københavns gejstlige Konvents anbefalinger. Artiklen vil undersøge grundlovskomiteéns virke i den politiske proces med hensyn til kirke- og religionsparagrafferne, fordi det har været underbelyst. Undersøgelsens resultat er en understregning af komitéens aktive formidlerrolle i den politiske proces. Det betyder en revision af kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemarks opfattelse, der underspiller komitéens selvstændighed. Et klart eksempel på denne aktive formidlerrolle er komitéens sideordnede opstilling af de to løfteparagraffer om henholdsvis Folkekirkens kirkeforfatning og en lov for andre trossamfund. Dette har Glædemark ikke lagt afgørende vægt på, men det vil ske i denne artikel. Derved gives et bidrag til de to løfteparagraffers tilblivelse.

Forudsætninger for grundlovskomiteéns forhandlinger

Med Grundloven af 1849 blev den konstitutionelle lutherske trosenhed ophævet, som var givet med enevældens Kongelov fra 1665. Religionsfriheden blev nu indført uden de store diskussioner og modsætninger i Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49 (Grundloven af 1849: § 81, nuværende § 67). Religionsfriheden var en ret til religionsudøvelse, som indbefattede en forsamlingsfrihed til i egne trossamfund at dyrke en bestemt tro. Den juridiske konsekvens af religionsfriheden var, at landet herefter formelt var en sekulær demokratisk stat og ikke længere en kristelig stat, hvor Den augsburgske Bekendelse (1530) med Kongeloven af 1665 havde været en del af enevældens konstitutionelle ordning.¹ Religionsfriheden betød, at staten principielt nu var

1. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig studie*, København 1948, s. 5, 13, 24, 57, 76.

religionsløs, dvs. regerings- og rigsdagsmedlemmer skulle ikke nødvendigvis tilhøre den lutherske kirke.

Staten var dog ikke mere religionsløs, end at grundlovsfædrene samtidig med denne paragraf om religionsfrihed valgte at formulere en paragraf om statens understøttelse af den evangelisk-lutherske Folkekirke (Grundloven af 1849: § 3; nuværende § 4). Denne kirke skulle placeres først i Grundloven som en af samfundsstøtterne. Den fik dermed en tilknytning til statens myndighed. Denne dobbelthed mellem statens understøttelse af Folkekirken og religionsfrihed for alle trosamfund kendetegnede Grundloven af 1849.² Denne grundlovs kirke- og religionsparagraffer er blevet gentaget stort set uforandret i de reviderede grundlove (1866, 1915, 1953), som siden er kommet. Deres lange holdbarhed gør, at der er god grund til at se nærmere på deres tilblivelse. Her har grundlovskomiteén spillet en særlig formidlerrolle.

Retshistorikeren H.J.H. Glædemark skrev i 1948 en betydningsfuld disputats: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*. Heri gives der en omfattende skildring af Den grundlovgivende Rigsforsamlings debatter og forhandlinger 1848-49 om kirke- og religionsparagrafferne.³ Generelt set har Glædemarks holdninger været almindelig anerkendt i forskningen.⁴

2. Jens Rasmussen: "Grundloven, religionsfriheden og folkekirken", *Fønix*, 2012, nr. 1-2, s. 8-22.

3. En bredere skildring og analyse gives også af denne artikels forfatter: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009 og *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede. De kirkepolitiske perspektiver*, Odense 2011 (bilag 3 forholder sig kritisk til H.J.H. Glædemarks resultater). Endvidere må nævnes L. Koch, *Den danske Kirkes Historie i Det 19. Århundrede*, bd. 2 (1817-1854), København 1883, som H.J.H. Glædemark i flere sammenhænge bruger og henviser til.

4. Der kan henvises til: Hal Koch: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954; P.G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VII, København 1958 (jf. *Stat og Kirke*, København 1967; *Vækkelser og kirkelige retninger*, Århus 1978); Sten Skovgaard Andersen: "Kirkeforfatningsspørgsmålet 1848-1901", *Kirkehist. Saml.*, København 1992; Lisbet Christoffersen: *Kirkeret mellem stat, marked og civilsamfund*, København 1998 og "Ved Lov?" *Ugeskrift for Retsvæsen*, U.1999B.505, København 1998; Preben Espersen, *Kirkeret. Almindelig del*, 2. udg., København 1999; Per Ingesman: "Kirken 1814-1848" og "Kultusministeriet – Kirken 1848-1901", *Dansk Forvaltningshistorie*, bd. I, København 2000; Jørgen Stenbæk: "Folkekirkens ejendomsforhold og økonomi – historisk belyst", *Kirkehist. Saml.*, København 2003; Hans Gammeltoft-Hansen: "Grundloven, religionsfriheden og Folkekirken", *Kirkeretsantologi 2002*, udgivet af Selskab for Kirkeret, København 2002 og "Schleiermacher og Kierkegaards betydning i den danske kirkeforfatningstænkning", *Kirkeretsantologi 2004*, udgivet af Selskab for Kirkeret, København 2004; Hans Raun Iversen: *Grundtvig, Folkekirke og Mission. Praktiske teologiske vekselvirkninger*, København 2008; Jes Fabricius Møller,

Glædemark giver en kort fremstilling af grundlovskomiteéns behandling. Denne komité var nedsat af Rigsforsamlingen. Dens opgave var at gennemarbejde regeringens grundlovsudkast med henblik på fremlæggelse for Rigsforsamlingen. Glædemark har i sin afhandling brugt komitééns forhandlingsprotokol. Den rummer næsten ingen navne og debat, men kun afstemninger og forslag. Derfor har Glædemark kombineret protokollens udsagn med komitémedlem og juridisk professor A.F. Kriegers personlige optegnelser om komitéarbejdet.⁵ Kriegers arkiv, der, foruden disse optegnelser, tæller flere papirer om Grundlovens forudsætninger,⁶ er også anvendt af historikeren P. Munch. Endvidere tager historikeren Jens Møller positiv stilling til Munchs anvendelse.⁷

-
- “Katolikernes stilling og antikatolicismen i Danmark 1800-1849”, *Kirkehist. Saml.*, København 2012; Liselotte J. Christensen, “Ideologier bag den politiske håndtering af religionsforholdene i Danmark 1849-1922”, *Fremtidens danske religionsmodel*, red. Lisbet Christoffersen, Hans Raun Iversen m.fl., København 2012; Anders Holm: “Magtbalancen i dansk kirkepolitik før og efter 1849 – skitse til en forståelsesmodel” og Jens Rasmussen: “Kirke-stat-forholdet og kirkeforfatningsforslagene i det 19. århundrede”, *Kirkeretsantologi 2012*, udgivet af Selskab for Kirkeret, København 2012.
5. *Grundlovsudvalgets forhandlingsprotokol*, 22/12-1848 – 2/6-1849, 1-95. møde. 1. bd., Folketingets Bibliotek. Jf. *Udtog af Grundlovscomiteens Forhandlings-Protokol (Trykt som Haandskrift for Grundlovscomiteens Medlemmer)*, 1. bd., København 1849, Det kgl. Bibliotek. Endv. Rigsarkivet, A.F. Krieger, 1837-1852, Samling af aktstykker vedr. tidshistorien. J2e, A.F. Kriegers optegnelser under grundlovskomiteéns forhandlinger. Pk. 11/05810. Både protokol og Kriegers optegnelser anvendes i J.S. Paulsens historie-speciale fra 2010: *Spørgsmål om religionsfrihed som det blev debatteret på rigsforsamlingen 1848-49 på baggrund af Roskildes og Københavns præstekonventer*, 2010, dog uden at dette kildemateriale fulde potentiale bliver udnyttet. Således er bl.a. møderne til komitééns 2. og 3. behandling ikke medtaget.
 6. I A.F. Kriegers arkiv ligger også hans eksemplar af *Udtog af Grundlovscomiteens Forhandlings-Protokol (Trykt som Haandskrift for Grundlovscomiteens Medlemmer)*, under J2d; dette udtog er forsynet med Kriegers korrekturrettelser. A.F. Kriegers arkiv giver det indtryk, at Krieger er blevet brugt som komitééns sekretær – både ved dette udtog af protokollen og ved udarbejdelse af komitééns færdige betænkninger til Rigsforsamlingen. Den officielle sekretær var jurist og godsejer T.C. Dahl. Krieger var imidlertid ikke formand for komitéén, som Hans Vammen skriver det i *Den tomme stat. Ansvar og angst i dansk politik 1848-1864*, København 2011, s. 153 (omtale af Krieger: s. 148-54). I øvrigt findes der i Kriegers arkiv en let læselig afskrift af protokollen, alene angående møde 1-60, 22/12-1848 – 9/3-1849, under J2c.
 7. P. Munch: “Monrads Udkast til Grundloven”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 8, rk. 4, København 1912, s. 171-87; J. Møller: “Om Orla Lehmanns Del i Udkastet til Junigrundloven”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 9, rk. 5, København 1926, s. 447-85, især s. 452f. Se denne artikel, note 14.

I 1848 blev den national-liberale Andreas Frederik Krieger (1817-1893) valgt i Køge til Den Grundlovgivende Rigsforsamling og blev medlem af grundlovs-komitéen, hvor han fik en dominerende rolle. Krieger var professor og jurist med politisk betydning frem til 1870'erne. Han var medlem af Folketinget 1849-52, Fællesforfatningens Rigsråd 1857-63 og Landstinget 1863-90. I løbet af sin politiske løbebane var Krieger i perioder indenrigsminister, justitsminister og finansminister. I den sidstnævnte egenskab gennemførte han møntreformen (kroner og

øre) i 1875. Den slesvigske sag var Krieger stærkt engageret i, og han deltog som forhandler om fred i 1864-krigen ved Londonkonferencen. Constantin Hansen 1848.

Der er ingen tvivl om, at grundlovskomitéens arbejde var afhængigt af regeringsudkastet, som fremhævet af Glædemark.⁸ Det hang sammen med dens opgave: At gennearbejde regeringsudkastet. Det er således ikke overraskende. Men der er mere at sige (se nedenfor, diskussion sidst i artiklen). Denne artikel vil gøre et forsøg på at skildre den politiske proces i komitéens selvstændige arbejde. Den vil fremhæve den succes, det trods alt var for komitéen, at den angående kirke- og religionsparagrafferne fik de fleste af sine forslag igennem i Rigsforsamlingen, herunder de to sideordnede løfteparagraffer om religionen i landet. De handlede om kommende love for henholdsvis Folkekirkens forfatning og andre trossamfunds forhold.⁹

Den grundlovgivende Rigsforsamling blev åbnet den 23. oktober 1848. Allerede dagen efter blev regeringens grundlovsudkast forelagt Rigsforsamlingen. Den nedsatte grundlovskomité tog – som nævnt – udgangspunkt i dette regeringsudkast, men inddrog også andet materi-

8. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 209-17.

9. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 227.

ale. Angående kirke- og religionsparagrafferne anvendtes Københavns gejstlige Konvents forslag. Alle disse kirkelige paragraffer kan læses i den synoptiske opstilling, som her gengives.

Synoptisk opstilling af kirke- og religionsparagrafferne under grundlovsforhandlingerne

<i>Regeringens kirke- og religionsparagraffer, som i oktober 1848 blev forelagt Rigsforsamlingen.¹⁰</i>	<i>Københavns gejstlige Konvents forslag fra december 1848. Fik forelagt regeringsudkastet.¹¹</i>	<i>Grundlovskomiteens indstilling til Rigsforsamlingen i to betænkninger fra februar-marts 1849.¹²</i>	<i>De færdige paragraffer om religion og kirke i Grundloven af 5. juni 1849 med nye paragrafnumre.¹³</i>
§ 2. Den evangelisk-lutherske Kirke er, som den, hvori den overveiende Deel af Folket befinder sig, at ansee som den danske Folkekirke og nyder, som saadan, Understøttelse af Staten.	§ 2. Den evangelisk-lutherske Kirke, til hvilken den overvejende Deel af Folket bekjender sig, oprettholdes som Folkekirke.	§ 2. Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som sådan af Staten.	§ 3. Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten.
§ 6. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke.		§ 6. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke.	§ 6. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke.

10. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Første Bind*, (1848-49), sp. 32, 36f.

11. Dette konventforslag findes flere steder. Her er anvendt et trykt kopi, som findes i A.F. Kriegers arkiv: Rigsarkivet, A.F. Krieger, 1837-1852, Samling af aktstykker vedr. tids-historien. J2f, Diverse tryksager, noter m.m. Pk. 11/05810. H.J.H. Glædemark henviser i *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 559, note 186, både til Rigsdagens Arkiv, Adresser ang. Kirke- og Skolevæsenet Nr. 158 og til *Dansk Kirketidende*, Bd. IV, 1848-49, sp. 315ff. *J.S. Paulsen: Spørgsmål om religionsfrihed som det blev debatteret på rigsforsamlingen 1848-49 på baggrund af Roskildes og Københavns præstekonventer*, 2010 (historiespeciale), bilag vedr. Københavns gejstlige Konvents forslag og brev til Rigsforsamlingen af 18. december 1848. Henviser til Københavns gejstlige Konvents forhandlingsprotokol, bd. I, s. 53-56.

12. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2, 1479-1532, især 1481f.; 2165-2174, især 2165ff. Oversigt over regeringens grundlovsudkast, komitéens majoritets- og minoritetsindstilling, sp. 1533-54, 2175-2180.

13. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3637ff., 3643f. I Grundloven af 1849 bruges §§: 3, 6, 80, 81, 82, 83, 84, hvilket svarer til den nuværende Grundlovs §§: 4, 6, 66, 67, 68, 69, 70.

<i>Regeringens kirke- og religionsparagraffer, som i oktober 1848 blev forelagt Rigsforsamlingen.¹⁰</i>	<i>Københavns gejstlige Konvents forslag fra december 1848. Fik forelagt regeringsudkastet:¹¹</i>	<i>Grundlovskomiteens indstilling til Rigsforsamlingen i to betænkninger fra februar-marts 1849:¹²</i>	<i>De færdige paragraffer om religion og kirke i Grundloven af 5. juni 1849 med nye paragrafnumre.¹³</i>
	Ny §. Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efter Forslag af en samme repræsenterende Synode.	§ 64. Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efterat Betænkning er afgiven af et af Kongen anordnet Kirkemøde.	§ 80. Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov.
§ 64. Ingen kan paa Grund af sin Troesbekjendelse berøves den fulde Adgang til borgerlige og politiske Rettigheder. (Jf. grundlovskomiteens indstilling, hvor paragraffen hedder: § 66 c).	§ 64. En fra Folkekirken afvigende Troesbekjendelse betager ikke Adgang til de dermed forenelige borgerlige og statsborgerlige Rettigheder. (Jf. grundlovskomiteens indstilling, hvor paragraffen hedder: § 66 c).	§ 64 b. (Komiteens minoritetsindstilling). Ethvert Medlem af Folkekirken kan i alle ministerielle Handlinger henvende sig til hvilken Præst i denne Kirke, han vil. De nærmere Bestemmelser i denne Henseende fastsættes ved Lov.	
§ 65. Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, dem bedst tykkes, dog at Intet foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden.	§ 65. Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund til at dyrke Gud paa den Maade, som bedst stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden og den offentlige Orden. Til offentlig Gudsdyrkelse kunne de fra Folkekirken afvigende Partier kun blive berettigede ved Lov.	§ 65. Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden.	§ 81. Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden.

<i>Regeringens kirke- og religionsparagraffer, som i oktober 1848 blev forelagt Rigsforsamlingen:¹⁰</i>	<i>Københavns gejstlige Konvents forslag fra december 1848. Fik forelagt regeringsudkastet:¹¹</i>	<i>Grundlovskomiteens indstilling til Rigsforsamlingen i to betænkninger fra februar-marts 1849:¹²</i>	<i>De færdige paragraffer om religion og kirke i Grundloven af 5. juni 1849 med nye paragrafnumre:¹³</i>
§ 66. Ingen er pligtig at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen. Den, som ikke vil svare den til den lutherske Kirke lovbefalede personlige Afgiften til denne eller til et andet anerkendt kirkeligt Samfund i Landet, betaler samme til Skolevæsenet.	§ 66. Ingen er pligtig at yde personlige Bidrag til Folkekirken, naar han yder dem til et andet til offentligt Gudsdyrkelse berettiget Samfund.	§ 66. Ingen er pligtig til at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog at Enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Troessamfund, har at svare de lovbefalede personlige Afgifter til Folkekirken.	§ 82. Ingen er pligtig til at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog skal Enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Troessamfund, til Skolevæsenet svare de til Folkekirken lovbefalede personlige Afgifter.
		§ 66 b. De fra Folkekirken afvigende Troessamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov.	§ 83. De fra Folkekirken afvigende Troessamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov.
		§ 66 c. Ingen kan paa Grund af sin Troesbekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt.	§ 84. Ingen kan paa grund af sin Troebekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder, eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt.
		§ 66 d. De til Kirken, Skolen og milde Stiftelser henlagte eller skænkede Eiendele og Midler kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed.	

Der var i regeringsudkastets kirke- og religionsparagraffer alene tale om mindre indholdsmæssige ændringer, set i forhold til kultusminister D.G. Monrads oprindelige "Materiale til en Forfatning" formentlig fra juni 1848.

Ændringer skete bl.a. i Monrads paragraf vedrørende religionsfriheden. Sidste sætning, om at et religiøst samfund kun kan afvises ved dom, blev strøget i regeringsudkastet (§ 65). I Monrads paragraf om statens understøttelse af Folkekirken (§ 2) blev udtrykket "bekjender sig" til "befinder sig" i regeringsudkastet. Ligeledes blev sidste del hos Monrad: "og er berettiget til at nyde understøttelse", i regeringsudkastet ændret til: "og nyder, som saadan, understøttelse." Det mere markante udtryk hos Monrad "berettiget" gled således ud. Endvidere fremgik følgende af en note i Monrads "Materiale": "De til Kirke- og Undervisningsvæsenet henlagte Indtægter kunne kun anvendes til Kirke eller Undervisning; de til offentlige Stiftelser henlagte Indtægter skulle anvendes efter de for hver Stiftelse gjældende Bestemmelser". Regeringsudkastet havde imidlertid intet medtaget om kirkens stiftelser, ejendomme og indtægter. Grundlovskomiteén skulle senere vende tilbage til denne problemstilling (jf. komitéens indstilling: § 66 d). Dertil kom de redaktionelle afvigelser og præciseringer, som regeringen ændrede i Monrads oplæg. Færdiggørelsen af regeringsudkastet er formentlig foretaget af juristen i regeringen, minister Orla Lehmann.¹⁴

D.G. Monrad havde i hovedsagen formuleret regeringsudkastets kirkelige paragraffer, men ved regeringsskiftet i november 1848 mistede han ministerposten. Derved gled han helt ud af forhandlingerne, idet han ikke var valgt medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling.¹⁵

14. D.G. Monrads grundlovsudkast findes i A.F. Kriegers arkiv: Rigsarkivet, A.F. Krieger, 1837-1852. J2b, Samling af aktstykker vedr. tidshistorien. Pk. 11/05810. Monrads "Materiale til en Forfatning" findes både i koncept (kladde) med Monrads skrift og i historikeren A.D. Jørgensens afskrift. Det er anvendt og analyseret af H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 151ff., 556 note 63, bl.a. på grundlag af følgende to afhandlinger: P. Munch: "Monrads Udkast til Grundloven", *Historisk Tidsskrift*, bd. 8, rk. 4, 1912, s. 171-87; J. Møller: "Om Orla Lehmanns Del i Udkastet til Junigrundloven", *Historisk Tidsskrift*, bd. 9, rk. 5, 1926, s. 447-85. A.D. Jørgensen har som den første arbejdet med A.F. Kriegers arkiv, og i en påskrift betegner han D.G. Monrads grundlovsudkast som "Monrads første (egenhændige) Udkast til Grundloven (Materiale til en Forfatning) (med senere Forandringer)." Jørgensen oplyser om udkastet: "Det er givet ham i 1883 af Krieger" (Munch, s. 171f.).

15. Monrad udnævntes til biskop over Lolland-Falster den 13. februar 1849: Hal Koch: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954, s. 360f. Om D.G. Monrad: Asger Nyholm: *Religion og Politik. En Monrad Studie*, København 1947, s. 129ff.; Hans Vammen, *Den tomme stat*, 2011, s. 188ff.

Københavns gejstlige Konvent formulerede i sit forslag en ny løfteparagraf vedrørende en lov om en kirkeforfatning, men konventet formulerede ikke nogen selvstændig paragraf vedrørende en lov om andre trossamfund, sådan som komitéen senere valgte at gøre i sin færdige betænkning fra marts 1849. Derimod skrev konventet i en tilføjelse til religionsfrihedsparagraffen (jf. § 65) om en mere begrænset anerkendelse af andre trossamfund. Tilføjelsen omhandlede en lov for andre trossamfund, hvor kriteriet for anerkendelse tilsyneladende skulle være en afholdelse af offentlig gudstjeneste. Konventet udtrykte med sin opstilling, at religionsfriheden især var møntet på andre trossamfunds religionsudøvelse, mens Folkekirken skulle have en fortrinsstilling og være i et nærmere defineret sammenhæng med statens myndighed.

Det var i det hele taget en dominerende holdning hos gejstligheden, at religionsfriheden blev forstået som fri religionsudøvelse for andre trossamfund – eller som det blev udtrykt: “Samvittigheds- og Cultusfrihed”. Det viste gejstligheden i deres svar til kultusminister D.G. Monrad angående cirkulære af 9. maj 1848. Dette cirkulære handlede om en indkaldelse af en repræsentativ kirkesynode, som skulle overveje en nyordning af kirkens forhold til staten set i lyset af systemskiftet i martsdagene 1848. Gejstlighedens opfattelse var afgivet som fællessvar fra herredskonventerne over hele landet samt fra Roskilde Præstekonvent og Københavns gejstlige Konvent. Disse svar var hovedsagelig tøvende og skeptiske overfor en ny kirkeordning.¹⁶ Biskop N. Faber havde tidligere for Fyens Stifts vedkommende været retningsgivende for denne synodale fremgangsmåde, idet herredskonventerne på Fyn havde afgivet deres fællessvar i forbindelse med 1830’ernes store ritualrevision, som i sidste ende ikke var blevet til noget.¹⁷

Københavns gejstlige Konvent havde holdt en række møder i november-december 1848, fordi kultusminister D.G. Monrad forelagde regeringens forslag til grundlovsparagraffer vedrørende religion og kirke for dette københavnske konvent. Heri indgik formentlig også Monrads eget “Materiale”, idet konventet støttede sig til Monrads oprindelige formuleringer i paragraffen om Folkekirken fortrinsstilling

16. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 200-09. Glædemark har dog generelt udlagt konventsvarerne anderledes positivt med hensyn til gejstlighedens interesse for en kirkeforfatning. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 190-95.

17. Jens Rasmussen: *Kampen for indflydelse i statskirken, Nicolai Faber. Fyens Biskop 1834-1848. Studier i statskirkens organisation, bispeembede, præstestand & menighedsliv*, Odense 1996, kap. IX.

(forslagets § 2). Dette konvent talte N.F.S. Grundtvig, H.N. Clausen, H.L. Martensen, E.C. Tryde, C. Th. Engelstoft, C. Pram Gad m.fl.

Københavns gejstlige Konvent fik indflydelse. Konventets ledelse skrev sine forslag til Rigsforsamlingen i en skrivelse af 18. december 1848. Det skete efter en debat om religionsfriheden, hvor man især diskuterede kirkens frihed, dvs. de overordnede principper for stat-kirke forholdet. Konventet behandlede dén problemstilling, om staten efter systemskiftet i martsdagene 1848 skulle være en humanistisk stat eller fortsat en kristelig stat – som under enevælden. Spørgsmålet for deltagerne var, hvilke konsekvenser det ville få for Folkekirkens fremtid. Det havde man ikke rigtig overblik over.¹⁸

I lyset heraf fik konventet formuleret sine forslag til regeringsudkastet og afleveret dem til Den grundlovgivende Rigsforsamling. Det skete med nævnte skrivelse af 18. december, som var underskrevet af mødedirigenten domprovst C. Pram Gad, og fremsendt til Rigsforsamlingen af konventets formand stiftsprovst E.C. Tryde og dets referent i grundlovssagen prof. C. Th. Engelstoft.

København-konventets forslag var på det 4. møde i grundlovskomiteén den 3. januar 1849 blevet forelagt af dens formand sprogforskeren V.J. Bjerring.

Grundlovskomiteéns forhandlinger

Rigsforsamlingen grundlovskomiteé, også kaldt 17 mands-udvalget, blev nedsat den 21. december 1848. Komiteén konstituerede sig den 22. december 1848 med sprogforskeren, prof. V.J. Bjerring som formand og juristen, godsejer T.C. Dahl som sekretær. Indvalgt i komitéén var: højesteretsassessor P.D. Bruun, sprogprofessor V.J. Bjerring, landsoverretsprokurator Balthazar Christensen, juridisk professor J.E. Larsen, overauditør, lic. jur. C.C. Hall, etatsråd og generalprokurør T. Algreen-Ussing, cand. jur. H. Hage, bankdirektør H.P. Hansen, skolelærer A.C. Gleerup og økonomisk professor C.G. David. To var valgt i hver af de enkelte 5 afdelinger, som Rigsforsamlingen ved lodtrækning havde delt sig i under den foreløbige behandling af regeringsudkastet. Hertil valgte Rigsforsamlingen yderligere syv personer: gårdejer J.R. Jakobsen, kammerassessor B. Pjetursson, godsejer og landsoverretsprokurator T.C. Dahl, etatsråd og godsejer C. Neergaard, juridisk professor A.F. Krieger, sognepræst J.C. Schurmann og landsoverretsprokurator C.M. Jespersen.

18. J.S. Paulsen: *Spørgsmål om religionsfrihed som det blev debatteret på rigsforsamlingen 1848-49 på baggrund af Roskildes og Københavns præstekonventer*, 2010 (historiespeciale), s. 37ff., 48ff.

Komitéen talte 5 konservative (bl.a. gammelliberale), dvs. Algreen-Ussing, Neergaard, Hansen, David og Larsen, mens “Venstre” (bondevenner m.v.) talte 3, dvs. Christensen, Gleeup og Jakobsen. Resten (dvs. 9) af komitéens medlemmer udgjorde centrum (nationalliberale m.m.). Mere interessant var den juridiske faglighed i grundlovskomitéen, idet komitéen var domineret af jurister med generalprokurøren (dvs. regeringens lovskriver) i spidsen. Derudover sad der to højt placerede økonomer, en sprogforsker, en gårdejer, en skolelærer og en sognepræst.¹⁹

Komitéen havde i alt 3 behandlinger af kirke- og religionsparagrafferne. 1. behandling foregik i møde 49-51, den 26-28. februar 1849. 2. behandling skete i møde 62 den 16. marts. En samlet godkendelse i afsluttende 3. behandling foregik ved det 64. møde den 26. marts. Komitéen skrev to betænkninger henholdsvis den 22. februar og 26. marts 1849, hvoraf den sidste især indeholdt komitéens religionsparagraffer (§§ 64-66). Komitéens betænkninger blev i hovedsagen tiltrådt af regeringen den 2. maj 1849.

Komitéens indstilling indeholder nye paragraffer. Ligeledes flere ændringer i paragrafferne set i forhold til regeringens grundlovsudkast. Komitéen rører ved næsten alle de i regeringsudkastet foreslåede paragraffer, §§ 2, 6, 64, 65 og 66. Grundlovskomitéens debat om disse paragraffer findes – som allerede nævnt – desværre ikke, men i en protokol har komitéen kortfattet indført de stillede forslag. Ligeledes nævner denne protokol afstemninger, men kun med flertal og mindretal og uden navne. Det kan umiddelbart ikke ses, hvad de enkelte medlemmer har stemt.²⁰ Den færdige komitéindstilling til Rigsforsamlingen fra februar-marts 1849 kan ses i den opstillede synopse i indledningen.

1) § 2

Grundlovskomitéen så vedrørende § 2 bort fra flertalsprincippet (“overveiende Deel ...”) i sit 4. møde den 3. januar 1849. Dette princip var med forskelligheder formuleret i både regeringsudkast (“befinder sig”) og konventionsforslag (“bekjender sig”). Flertalsprincippet handlede om regeringsudkastets formulering, at staten støttede Folkekirken, så længe en overvejende del af befolkningen var medlemmer.

19. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Første Bind*, (1848-49), sp. 7. N. Neergaard: *Under Junigrundloven*, bd. 1, København 1892, (fot. 1973), s. 406f.

H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 564, note 6.

20. Grundlovsudvalgets protokol, 1. bd., kasse 1, Folketingets Bibliotek.

Jens Christopher Schurmann (1812-1891) var nationalliberal og valgtes som repræsentant for Aalborg til Den grundlovgivende Rigsforsamling. Han blev medlem af grundlovs-komitéen og havde indflydelse med hensyn til de kirkelige paragraffer. Schurmann var teolog og præst i Sønder Tranders sogn. I 1851 blev han tilskyndet af kultusminister J.N. Madvig til at søge embedet som sognepræst og seminarieforsender i Skårup på Fyn. Her virkede han i 40 år. Schurmann bevarede sine politiske kontakter og rådgav ministeriet i seminariesager. Derimod afslog han at vende tilbage til en politisk karriere. Schurmann blev dr. theol. h.c. ved Københavns Universitets jubilæum i 1879.

Med 9 mod 7 blev det i komitéen vedtaget, at formuleringen om flertalsprincippet “gaar ud”. Komitéen fulgte her hverken regeringsudkastet eller Københavns gejstlige Konvent. Ifølge betænkning af 22. februar 1849 fandt grundlovskomitéens flertal det ikke for nødvendigt at formulere et flertalsprincip. Komitéen reagerede selvstændigt og fastholdt kirkens binding til staten, uden at man fandt det nødvendigt direkte at definere Folkekirken som en flertalskirke, ligesom man dermed heller ikke ville tage højde for en mulig mindre tilslutning til kirken engang i fremtiden.

Dette havde komitéen med rette svært ved at forestille sig, eftersom den nationale kirke var identisk med næsten hele folket. Kun 0,4 % af befolkningen, dvs. ca. 6000 borgere, tilhørte andre trossamfund sagde ordføreren for komitéen, C.C. Hall, senere under forhandlingerne i Rigsforsamlingen.²¹ Med andre ord var Folkekirken en absolut flertalskirke. Hele spørgsmålet om religionsfrihed til andre trossamfund kunne ikke føre til alvorlige sammenstød eller være et anliggende, som personligt berørte mange borgere i landet.

21. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2506f.; jf. 3041f. Statistiske oplysninger af C.C. Hall: sp. 2533. Jens Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene*, 2011, s. 11, 17, 34f., bilag 2 s. 233f.

Ligeledes vedtog komitéen med 11 stemmer mod 5 at anvende formuleringen: “og understøttes som saadan af Staten”. Dette var en formulering, der lå tættest op ad regeringsudkastet (“Understøttelse”), men den var alligevel i sin helhed selvstændig. Københavner-konventet havde i stedet “Opretholdes”.

Den samlede paragraf § 2 blev herefter i komitéen vedtaget med 10 stemmer mod 6: “Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som sådan af Staten.”

Dermed var denne paragraf dog ikke færdigdiskuteret. Et mindretal søgte forgæves at få vedtaget regeringsudkastets forslag på komitéens 36. møde den 9. februar. Paragraf 2 skulle således formuleres som i “det oprindelige Udkast”, dvs. at “hvor den overveiende Deel af Folket befinder sig” skulle med igen. Dette forslag blev forkastet med 13 mod 3 (“1 fraværende”): “§en bliver saaledes staaende som den er vedtagen”.

Komitéen havde også ved det 4. møde diskuteret, om det ikke var det mest hensigtsmæssige, at § 2 blev behandlet i Rigsforsamlingen samtidig med §§ 64-66, men “med 4 mod 12 blev det afgjort at Behandlingen af denne § ikke skal udsættes til Behandlingen af § 64, 65 og 66”. Protokollen giver desværre ikke indsigt i de principielle overvejelser.

I den færdige betænkning til Rigsforsamlingen af 22. februar 1849, vedrørende behandlingen af §§ 1-60, fremgik det, at komitéens minoritet først og fremmest talte C. Neergaard og H.P. Hansen. De ønskede en samlet behandling af alle kirke- og religionsparagraffer. Betænkningen formulerede sin tvivl noget uklart, men det blev dog udtrykt, at man ikke fandt nogen modsætning mellem § 2 og religionsparagrafferne i §§ 64-66, fordi der ikke længere var tale om Kongelovens “Statskirke”. Under Rigsforsamlingens forhandlinger fremkom en diskussion (jf. nedenfor, afsnittet: Rigsforsamlingens behandling).

For at kunne skelne enevældens statskirke fra den nye tids kirke, brugte komitéen bevidst udtrykket “Folkekirke”, akkurat som regeringsudkastet og Københavns gejstlige Konvents forslag gjorde det. Noget folkekirkebegreb fremkom ikke i nogen af forslagene. Man holdt sig til, at folket og kirken næsten var identiske, dvs. Folkekirken var absolut flertalskirke.

Komitéen “vedkjendte sig Religionsfrihedsprincippet” og gjorde endvidere rede for, at “man ikke i selve Grundloven kunne paatage sig Løsningen af alle de kirkelige Reform-Spørgsmaal, som endnu i saa høi Grad dele Gemytterne”. Komitéen havde holdt sig til det afventende princip, “at man løsner sig fra Kongelovens Bud, men den

nærmere Ordning maatte overlades Fremtidens Statslovgivning". Derfor havde man søgt "at finde en Overgangsform, der ikke gjorde noget voldsomt Brud, og dog tillod en fri Udvikling". Der var tale om en moderat tankegang.²²

Endvidere blev regeringsudkastets § 6 om kongens tilhørsforhold til den evangelisk-lutherske kirke ifølge forhandlingsprotokollen godkendt af komitéen i dets 5. møde den 4. januar 1849. Godkendelsen skete uden afstemning.²³

2) § 64

Den moderate linje fortsatte i komitémøderne om §§ 64-66. Her skal kort gengives protokollens forslag og afstemninger, som bliver sammenholdt med komitémedlem A.F. Kriegers optegnelser og komitéens færdige formuleringer i dens anden betænkning af 26. marts 1849 til Rigsforsamlingen.

I stedet for regeringsudkastets § 64 fik en ny paragraf om en kirkeforfatning dette nummer af komitéen, og den hidtidige § 64 var herefter § 66 c, og som sådan vil den blive behandlet i det følgende. Der henvises til den synoptiske opstilling i indledningen.

Forslaget fra Københavns gejstlige Konvent om en kirkeforfatning, som fremkom i det 4. møde i begyndelsen af januar, var til forhandling i komitéen. Det lød således: "Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efter Forslag af en samme repræsenterende Synode". Et sådant forslag var ikke medtaget i regeringsudkastet. Komitéens nye paragraf blev dog formuleret noget anderledes: "Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efterat Betænkning er afgiven af et af Kongen anordnet Kirke-møde." Kongen kom ind i billedet, og formuleringerne var ændret i mere præcis retning, bl.a. var "Forslag" erstattet af "Betænkning".

Krieger noterede fra debatten i komitéens 51. møde den 28. februar 1849,²⁴ at minister H.N. Clausen var til stede. Han var interesseret i

22. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, (1848-49), Første Bind*, sp. 3, og *Andet Bind*, sp. 1481.

23. Var regenten Folkekirkens overhoved? Konsekvenserne af denne paragraf er diskuteret hos: Alf Ross: *Dansk Statsforfatningsret II*, København 1966, s. 507f.; Inger Dübeck: "Den kirkelige retshistorie. *Confessio Augustana* og prærogativordninger", *Bekendelse og kirkeordninger. Kirkeretsantologi 2010*, Århus 2010, s. 28-44. Jf. Jens Rasmussen: "Grundloven, religionsfriheden og folkekirken", *Fønix*, nr. 1-2, København 2012, s. 13f. og Lisbet Christoffersen: "Den aktuelle danske religionsretlige model", *Fremtidens danske religionsmodel*, 2012, s. 239f.

24. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 209-212. Får ikke alle pointerne frem i dialogen mellem Schurmann og Algreen-Ussing.

kirkens selvstændighed i forholdet til staten. Især var paragrafferne om en kirkeforfatning (§ 64) og om kirkens beskyttelse af formue og ejendomme (§ 66 d) en hjertesag for ham. Clausen var en del af det nye ministerium, etableret i november 1848. Det erstattede Martsministeriet, der var kørt fast i krigen mod Slesvig-Holsten (1848-51). Udskiftningen af ministre gik især ud over regeringens liberale fløj, D.G. Monrad og Orla Lehmann, som måtte forlade regeringen. De blev erstattet af J.N. Madvig og H.N. Clausen, som var anset for mere moderate.

Schurmann mente, ifølge Krieger, at det afgørende ved en kirkeforfatning var Folkekirkens "indre Anliggender", som "Kongen ei heller kunne ændre, ved Folkekirken ligesaa lidet som ved den mosaiske, eller reformerte [menighed]".²⁵ Under alle omstændigheder anså Schurmann en "repræsentativ Ordning" for nødvendig. Algreen-Ussing ville ikke gå så vidt, med "at Folkekirken skal selvstændiggøres som i Preussen."²⁶ Det anså han nærmest for en løsrivelse fra staten. Algreen-Ussing fastslog: "Staten har ingenlunde fraskrevet sig Ret til Indflydelse ... Derfor kan man gjerne give Kirken en Repræsentation og navnlig give den en raadgivende Stemme". Dertil svarede Schurmann, at det under alle omstændigheder var nødvendigt, at "det gamle Begreb om Statskirken maa fjernes". Algreen-Ussing replicerede: "Men derfor behøver ikke Kirken at blive løsrevet fra Staten". I sine notater satte Krieger streg under den sidste sætning. David fremhævede med støtte til Algreen-Ussing, at kirken stadig havde brug for statens særlige "Forsvar". Til sidst i denne dialog sagde Schurmann: "Ja, saalænge den nyder Understøttelse maa den være mere afhængig [af staten] end de

25. Det drejede sig om naturretten. Det betød en selvstændig rolle i indre anliggender (lære, liturgi, disciplin m.m.) og samtidig en rådgivende funktion i ydre anliggender (økonomi, lønning, ægteskabsregler, kirkes brug, bygninger m.m.). De fleste forslag til en kirkeforfatning i det 19. århundrede tog udgangspunkt i naturretten. Det samme synspunkt havde H.N. Clausen: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, København 1825, s. 231-53. Ligeledes refereret hos J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: *Grundrids af den danske Kirkeret*, København 1838, s. 43-47. Endv. Jens Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene*, 2011, kap. 1, s. 43ff. og bilag 1 s. 229ff.

26. I Preussen havde staten med forordning af 10. juli 1843 sammenkaldt kredssynoderne (kun gejstlige) med henblik på at etablere en synodalordning, startende med menigheden, dernæst kreds- og provinssynoder og endelig rigssynoden. Man ville kombinere en synodalordning med konsistorierne. Med forordn. af 27. juni 1845 indførtes derfor til start en såkaldt konsistorialforfatning, hvor en lokal kirkestyrelse og superintenden selvstændigt skulle varetage den kirkelige forvaltningsmyndighed i fuldt omfang. Se H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 97ff.

andre [trossamfund]”. Her landede diskussionen – igen med Kriegers streg under Schurmanns udtalelse.

Komitéen talte om en repræsentativ kirkeforfatning, forstået som en selvstændiggørelse af kirken. Denne selvstændiggørelse måtte imidlertid ifølge Algreen-Ussing ikke føre til nogen løsrivelse. Han blev tilsyneladende ikke modsagt. Der var med andre ord ikke tale om en tilslutning til en egentlig løsrivelse eller adskillelse af kirke og stat. Schurmanns fremhævelse af paragraffen om statens understøttelse og værn af kirken (§ 2) kunne ses som en hindring for en sådan udvikling. Selvstændiggørelsen skulle således holdes inden for den ramme, som var givet med denne paragraf om et fortsat sammenhæng mellem stat og kirke. Afgørende for Schurmann var kirkens frihed i indre anliggender (lære, liturgi, disciplin m.m.). Sandsynligvis ville Krieger have noteret noget, hvis Schurmann var blevet modsagt.

Den videre diskussion, ifølge Kriegers optegnelser, drejede sig om denne paragrafs anden del vedrørende indkaldelse af et kirkemøde. Emnet for komitéen var det repræsentative princip. Minister H.N. Clausen sagde ved komitéens møde, at et kirkemødes forudsætning var eksistensen af “en organisk Forfatning; der er Ingen”, konstaterede han. Diskussionens to hovedpersoner var igen Algreen-Ussing og Schurmann, og de tog forskud på kirkeforfatningsdiskussionen. Førstnævnte mente, at hvis en kirkeforfatning ikke skulle have besluttende myndighed, og den skulle bero på overgangsbestemmelser (som kaldtes “transitoriske Bestemmelser”), var det spørgsmålet, om anden del af denne paragraf vedrørende et kirkemøde sagde “noget”. Underforstået: Indkaldelsen af et kirkemøde var ifølge Algreen-Ussings ræsonnement kun nødvendig, hvis Folkekirken skulle være selvstændigt besluttende.

Schurmann forsikrede, at anden sætnings vigtighed fremgik af princippet om en repræsentativ kirkeforfatning. Han opfattede – som så mange andre – at et kirkemøde skulle afspejle dette princip, akkurat som det var foreslået af Martsministeriets kultusminister D.G. Monrad i cirkulære af 9. maj 1848 om en nyordning af forholdet stat og kirke. Det centrale i dette cirkulære var indkaldelsen af et repræsentativt kirkemøde. Kunne man til denne indkaldelse ikke anvende en organisk forfatning arvet fra enevælden som forlæg, måtte man i de nye tider nøjes med “transitoriske Bestemmelser”. Krieger bemærkede netop, at Schurmann holdt sig til D.G. Monrads cirkulære af 9. maj 1848 vedrørende kirkens repræsentation. Larsen støttede Schurmann vedrørende det repræsentative princip og de “transitoriske Bestemmelser” i de nye tider. David holdt ligeledes fast i princippet om en repræsentativ kirkeforfatning. Derimod var H.P. Hansen “imod den repræsentative

Forfatning”. Krieger selv var tilbageholdende. Han fandt, at dette repræsentationsbegreb stod uklart. Ligeledes mente han, at bestemmelsen om kirkens forfatning ordnes ved lov var “altfor lidt”. Underforstået: Derfor skulle man ikke udelukke denne paragrafs anden del om indkaldelse af et kirkemøde.

I dette komitémøde, nr. 51 den 28. februar 1849, handlede det ifølge protokollen om den første sætning vedrørende en forfatningslov og den anden sætning om en indkaldelse af en kirkeforsamling. Første sætning “antages med 11 mod 1; 3 stemte ikke”. Anden sætning “antages med 9 mod 4; 2 stemte ikke”. I møde 62, den 16. marts 1849 blev denne paragraf taget op til fornyet overvejelse, fordi flere var utilfredse med indkaldelsen af en kirkeforsamling. En ny afstemning måtte foretages. Første sætning: “antages med 12 mod 3”. Anden sætning “antages med 8 mod 7”. Samlet afstemning om hele paragraffen var overbevisende: “Antages med 12 mod 3”.

Komitéen ønskede imidlertid forhandlinger om Folkekirken og de øvrige trossamfund umiddelbart efter vedtagelsen af hele forfatningsloven. For allerede i det 60. møde, den 14. marts, havde en nedsat “Subcomitee” foreslået en hensigtsparagraf (jf. komitébetænkning af 26. marts, § 86), at der “saasnt som muligt skulde gives Love om Følgende Gjenstande”, herunder punkt 6 om “Folkekirkens (§ 64) og de fra samme afvigende Troessamfunds Forhold (§ 66 b)”. Det blev vedtaget uden afstemning på det 63. komitémøde, den 17. marts. Denne paragraf blev senere anbefalet af ordføreren Hall under den endelige behandling af komitéens forslag, hvor den dog faldt ved den endelige afstemning i Rigsforsamlingen (jf. nedenfor, afsnittet: Rigsforsamlingens behandling).²⁷

I betænkningen af 26. marts 1849 angav komitéen sin principielle baggrund for paragraf 64 om en kirkeforfatning. Det fastslås dog først som generelt udgangspunkt, at der i komitéen ikke havde været “nogen Meningsforskjellighed i Henseende til det *Religionsfrihedens Princip*, der er udtalt i Udkastets §§ 64-66”. Endvidere blev det understreget, at skønt det er “en Lykke for en Stat” at have “Eenhed i Borgernes religiøse Bekjendelse”, så har staten ikke ret til, “at ville sikkre Eenheden ved Lovens Tvang, hvorved den ikke kan undgaae at besvære Manges Samvittighed og at krænke en Ret, som for Enhver maa regnes til de helligste blandt alle”. Man fandt med andre ord, at princippet om religionsfrihed også medførte “en Forandring i den hidtilværende Statskirkes

27. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), den endelige behandling, sp. 2173 (betænkning), 3388-96. Citat: sp. 3389.

hele retlige Stilling i Statssamfundet". Til trods for § 2 om statens støtte til og forpligtelse på "*den danske Folkekirke*", fastholdt komitéen ud fra "Religionsfrihedens Grundsætning", at denne kirkes

Fremtidige Forfatning bliver ordnet ved en særegen Kirkelov, der navnlig maatte gaae ud paa at *bestemme Formerne og Grændserne for den Medvirkning, som Kirkesamfundet selv bør have ved sammes Bestyrelse*, saavel som ved Afgjørelsen af kirkelige Sager, ved Siden af den forholdsviis større Myndighed, som Statsmagten forøvrigt forudsættes at ville komme til at udøve over denne Kirke fremfor over de øvrige Religionssamfund i Landet.²⁸

Denne formulering i komitébetænkningen (kursiveringen er tilføjet) må udlægges på baggrund af komitéens interne drøftelser om en "repræsentativ Ordning" for kirken, forstået som "den repræsentative Forfatning" (jf. A.F. Kriegers optegnelser). Formuleringen kunne vanskeligt udlægges anderledes af grundlovsfædrene, når de senere under Rigsforsamlingens forhandlinger talte om kirkens "Forfatning". H.J.H. Glædemark lægger i sin argumentation for den fælles forståelse af en repræsentativ kirkeforfatning vægt på betænkningen, men glemmer de forudgående komitédrøftelser om kirkens "repræsentative Forfatning", som er et vigtigt argument i denne sammenhæng.²⁹

Med komitéens løfteparagraf om en kirkeforfatning var der tale om en repræsentativ kirkeforfatning. Det var den fælles forståelse.³⁰ Denne terminologi lå allerede i kortene med D.G. Monrads to cirkulærer om henholdsvis indkaldelsen til en repræsentativ kirkesynode (9. maj 1848) og om et færdigt repræsentativt kirkeforfatningsforslag (7. oktober 1848). Den fælles forståelse af sagens genstand, som der ifølge disse cirkulærer skulle tages stilling til, fremgik også af gejstlighedens konventsvar.

Et af de mest positive konventer var Københavns gejstlige Konvent. Dette konvent formulerede i sine novembermøder et forslag til en paragraf om en kirkeforfatning, hvor konventet kraftigt understregede det repræsentative princip i paragraffens anden sætning om et kirkemøde. Det repræsentative element blev i samtiden således opfattet som en del af en kirkeforfatning, og denne fælles forståelse og terminologi gjaldt,

28. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49). Om betænkningens kirke og religionsparagraffer, se sp. 2165- 68. Citat: sp. 2165.

29. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 255

30. Samme vurdering ses i H. Matzen, og Johs. Timm: *Haandbog i den danske Kirkeret*, København 1891, s. 68.

hvad enten man var tilhængere af en repræsentativ kirkeforfatning eller – som det overvejende fremgik af de mange konventsvar og af enkelte medlemmers ytringer i grundlovskomiteén – var tøvende og skeptiske (jf. ovenfor). Der var i debatten en fælles forståelseshorisont at tage stilling ud fra.

Komiteéns udgangspunkt med det repræsentative forfatningsprincip var væsentlig for tolkningen af grundlovsfædrenes holdning, idet ingen tilsyneladende modsagde komitéen under forhandlingerne i Rigsforsamlingen. De grundlovsfædre, som talte herom, formulerede sig kun ganske vagt om kirkens "Forfatning", fordi detaljerne var udskudt, indtil der senere efter Grundlovens vedtagelse kunne etableres en lov om kirkens styrelse.³¹ Det bevirkede, at flere i eftertiden i den fortsatte debat om en kirkeforfatning bevidst valgte at tolke anderledes, idet man fra konservativt hold (biskop H.L. Martensen m.fl.) gerne udelod det repræsentative, ligesom grundtvigianerne tolkede "Folkekirkens Forfatning" som Folkekirkens forhold. Disse forhold ville de ikke have ordnet ved "særegen Kirkelov", dvs. ved én bestemt lov, men derimod ved nødvendige love i Rigsdagen.³²

En repræsentativ kirkeforfatning skulle sikre (religions)friheden indenfor Folkekirken. "Religionsfrihedens Princip" måtte ifølge komitébetænkningen i en vis udstrækning derfor gælde Folkekirken. Imidlertid forsikrede og understregede komitéen, at de øvrige trossamfund nødvendigvis måtte have større frihed end Folkekirken (jf. ovenfor, citat), der fortsat var knyttet til statens myndighed og beskyttelse (§ 2).³³ Denne forståelse blev afgørende for grundlovsfædrenes tolkning af kirke- og religionsparagrafferne. Den har siden været en vigtig del af forholdet mellem kirke og stat i Danmark.³⁴

Den næste paragraf i komitéens opstilling var § 64 b om sogne-

31. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2525f. (H.N. Clausen: "Kirkens Forfatning"), 2572 (Tscherning: "en Synodal-Forfatning"), 3035 (v. Haven: "Kirkesyndode"), 3056f. (Mynster: "Den egentlige Kirkeforfatning").

32. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 254-59.

33. Kun ganske få medlemmer af Rigsforsamlingen mente, at man kunne undvære § 2 om Folkekirkens fortsatte tilknytning til statens myndighed. Disse få medlemmer ønskede kirkens fulde uafhængighed af staten. Det var det nærmeste medlemmer af Rigsforsamlingen kom på en adskillelse af stat og kirke. Det drejede sig om historikeren C. Paludan-Müller, cand. theol. C. Fr. S. Frølund og cand. jur. H.E. Schack. Se *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2509-11 (Paludan-Müller). Jf. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 216, 262.

34. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 214, 224f. og "Grundloven, religionsfriheden og folkekirken", *Fønix*, nr. 1-2, 2012, s. 17, 19.

båndsløsning. Den var helt ny og stod hverken i regeringsudkastet eller i forslaget fra Københavns gejstlige Konvent. Forslaget var blevet stemt ned i komitéens møde 62, hvor der stod følgende: "Skal der antages en § saaledes"? Den færdige formulering "forkastes med 11 mod 4". § 64 b blev derfor forelagt Rigsforsamlingen som komitéens minoritetsindstilling.

Der var tale om et mindretalsforslag fra den fraktion, som siden er blevet betegnet som "Venstre" (Gleerup, Christensen). Komitéens forslag om "Sognebåndets Løsning" var, ifølge Kriegers optegnelser, forfattet af A.C. Gleerup, men blev i komitéen fremført af B. Christensen, da Gleerup var fraværende. Mindretallet ville have det grundtvigske ønske om en sognebåndsløsning med i Grundloven. Det skulle ske med følgende formulering af paragraffen: "Ethvert Medlem af Folkekirken kan i alle ministerielle Handlinger henvende sig til hvilken Præst i denne Kirke, han vil. De nærmere Bestemmelser i denne Henseende fastsættes ved Lov."

Minoritetsgruppen fastholdt det princip i komitéens betænkning af 26. marts 1849, at "Friheden udenfor Folkekirken dog i ethvert Tilfælde gjør en tilsvarende Frihed i Folkekirken nødvendig". Man ville råde bod på den mindre frihed i Folkekirken set i forhold til andre trossamfund. Der skulle ifølge mindretallet være religionsfrihed på samme niveau både indenfor og udenfor Folkekirken. Denne forståelse blev senere kampprogrammet for de grundtvigske politikere i Rigsdagen.³⁵ Flertallet i komitéen mente derimod, at denne "enkeltstaaende Regel" om sognebåndets løsning måtte finde sin plads i en kommende kirkeforfatningslov.

3) § 65

Størst enighed i komitéen viste sig med § 65 om religionsfrihed: "Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden."

Der var i befolkning, hos embedsmænd m.m. tale om meget stor konsensus, når det drejede sig om religionstolerance. I komitéens møde 50 den 27. februar var der kun tale om at overveje de få ændringer, som Københavns gejstlige Konvent havde ønsket i regeringsudkastet. Således skulle "tykkes" erstattes af "Overbeviisning ..."; det "antages med 13 mod 1". Ligeledes skulle "fortages" suppleres med "læres"; det "antages med 12; 2 stemte ikke".

35. Jens Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene*, 2011, s. 132-48, 193-95.

Disse ændringer skyldtes ikke mindst Schurmann, der, ifølge Kriegers optegnelser, fastholdt følgende princip: "Kan et saadant Samfund forelægge et Bekjendelsesskrift kan det anerkjendes ved Lov". Dette princip var allerede udbredt og formuleret af biskop J.P. Mynster i forbindelse med baptistsagen i 1840'erne.³⁶

Komitéen indtog en selvstændig holdning og udelod i § 65 Københavns gejstlige Konvents sidste sætning: "Til offentlig Gudsdyrkelse kunne de fra Folkekirken afvigende Partier kun blive berettigede ved lov". Komitéen ønskede at gøre en formulering om en lov for andre trossamfund til selvstændig paragraf (§ 66 b) på linje med kirkeforfatningsparagraffen (§ 64).

Komitéen havde derved taget udgangspunkt i religionsfrihedsparagraffen, hvor friheden herefter blev udmøntet i to løfteparagraffer, dels om en kirkeforfatningslov og dels om en dissenterlov. Lovgivningen om andre trossamfund skulle forholde sig til principperne for trossamfunds anerkendelse. Denne lov skulle tilsyneladende ikke være af samme omfang som Folkekirkens forfatningslov. Det fremgik af komitéens diskussion under paragraffen om en kirkeforfatning (jf. ovenfor).

Udgangspunktet for Københavns gejstlige Konvent var anderledes, idet paragraffen om en kirkeforfatning og paragraffen om statens støtte til Folkekirken forholdt sig til en religionsfrihedsparagraf, der udelukkende sigtede på andre trossamfund. I denne paragrafs sidste del blev der givet et løfte om lovgivning angående andre trossamfunds anerkendelse, som dog var begrænset til de trossamfund, som afholdt en offentlig gudsdyrkelse, dvs. gudstjeneste.

På det 62. møde den 16. marts blev der fra et komitémindretal gjort et forsøg på at bibeholde Københavns gejstlige Konvents mere konservative udgangspunkt. Således blev et forslag om at bibeholde formuleringerne i Københavns gejstlige Konvents forslag til § 65, inklusive den afsluttende sætning om andre trossamfund, "forkastet med 9 mod 6". Herefter vedtog komitéen sit eget forslag til religionsfrihedsparagraf, der ikke inkluderede denne afsluttende sætning: "Man vedtog [hele] §en uden Afstemning."

4) § 66

Med paragraf 66 var der i komitéen enighed med regeringsudkastet. Et flertal i komitéen var imidlertid uenig med hensyn til regeringsudkastets ønske om, at afgifter skulle betales til skolevæsnet. Ifølge Kriegers

36. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 174f., 177-80.

optegnelser var det især H.P. Hansen, der mente, "at fremmede Troesbekjendere skulle yde til Staten (Folkekirken)". Algreen-Ussing foreslog til gengæld, at hele denne sidste sætning om afgifter skulle udgå af paragraffen. David tænkte, "at Udeladelse vil opmuntre Sektaanden". Algreen-Ussing svarede på Davids bekymring ved at foreslå, "at Dissenterloven maa klare Spørgsmaalet." Det samme mente Neergaard.

I stedet foreslog man følgende formulering i det 51. møde: "Ingen er pligtig til at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog at Enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Troessamfund, har at svare de lovbefalede personlige Afgifter til Folkekirken." "Skolevæsenet" fra regeringsudkastet var i komitéens forslag udskiftet med "Folkekirken", som den altdominerende kirke. Det blev knebent "antaget med 6 mod 4; 4 stemte ikke". Ifølge Kriegers optegnelser stemte David, Larsen, Jakobsen, Bjerring, Hage og Neergaard for, mens Dahl, Algreen-Ussing, Krieger og Hall stemte imod. Pjetursson, Christensen og Gleerup var blandt dem, som ikke stemte.

Mindretallet forsøgte dog at genvinde det tabte i det 62. møde den 28. februar med forslag om, at regeringens udkast om afgifter til skolevæsenet skulle sættes i stedet for grundlovskomitéens flertalsønske om Folkekirken. Dette forslag blev imidlertid "forkastet med 9 mod 5". Det færdige forslag indgik i komitéens betænkning, men efter at sagen blev diskuteret i Rigsforsamlingen (jf. nedenfor, afsnit: Rigsforsamlingens behandling), forskød holdningen sig. Det viste sig på det 71. møde den 25. april i komitéen, hvor det "med 8 mod 6" blev afgjort, at der skulle sættes "Skolevæsenet" i stedet for "Folkekirken". Således blev forslaget optaget i Grundloven af 1849.

Denne paragraf vakte megen diskussion i komitéen. I betænkning af 26. marts fastholdt flertallet et udgangspunkt både i § 65 og i § 2: Enhver som ikke i "et anerkendt kirkeligt Samfund" vil nyde religionsfriheden, "bliver i Henseende til en saadan almindelig Afgiftsydelse betragtet som henhørende til den Kirke, Staten grundlovmæssig er forpligtet til at understøtte, nemlig Folkekirken."

Paragraf 66 inkluderede flere paragrafforslag, hvorfor komitéen gav hver enkelt forslag et bogstavnummer. Paragraf 66 b, om at trossamfundenes forhold ordnes ved lov, blev på det 51. møde den 28. februar "antaget med 10 mod Ingen; 5 stemte ikke". Således stemte Hage, Algreen-Ussing, Dahl, Hansen og Jakobsen ikke ifølge Kriegers optegnelser. Der blev i forbindelse med denne paragraf både diskuteret med henvisning til den norske dissenterlov fra 1845³⁷ og om nødvendig-

37. Lov af 16. juli 1845. Her fik alle dissenterne, som bekendte sig til den kristne religion,

heden af overgangsbestemmelser, dvs. “transitoriske Bestemmelser”. Både de reformerte, de katolske og de mosaiske trossamfund havde f.eks. allerede tolerancebreve, givet af enevoldskongen.³⁸

Der var stor enighed om denne opfølgning på § 65. Snart viste der sig en modstand i komitéen, for på det 62. møde den 16.marts blev det foreslået til denne paragraf, at man tog den sidste sætning fra Københavns gejstlige Konvents forslag til § 65, og brugte dens formuleringer til denne selvstændige § 66 b. Det blev formuleret således i komitéen: “Til offentlig Gudsdyrkelse kunne de fra Folkekirken afvigende Partier kun blive berettigede ved Lov”. Man ønskede kriteriet med den offentlige gudstjeneste indført i § 66 b. Derved var der sat grænser for, hvilke trossamfund der kunne anerkendes ved lov. Men et flertal i komitéen ønskede ikke sådanne begrænsninger i anerkendelsen. Mindretalsforslaget blev “forkastet med 14 mod 1”. Hele § 66 b, som den selvstændig på det 51. møde var formuleret af komitéen, “antages med 12 mod 2”. Det var altså højst et til to medlemmer af komitéen, som var utilfredse med komitéens selvstændige flertalsforslag: “De fra Folkekirken afvigende Troessamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov”.

Komitébetynkningen af 26. marts fandt det nødvendigt, at der blev udarbejdet betingelser og fremgangsmåde for en anerkendelse af et trossamfund, ligesom det skulle fastslås, “om deres retlig Stilling til og Forpligtelser imod Staten”.

Der blev i grundlovskomiteen rejst flere forslag angående paragraf 66 c, om at ingen pga. sin tro kan berøves borgerlige rettigheder eller kan unddrage sig sine borgerpligter (tidligere § 64 i regeringsudkastet). I komitémøde 50 den 27. februar blev der stemt om Københavns gejstlige Konvents forslag: “En fra Folkekirken afvigende Troesbekjendelse betager ikke Adgang til de dermed forenelige borgerlige og statsborgerlige Rettigheder”. Det blev “Forkastet med 10 mod 1; 3 stemte ikke”. Forslaget omhandlede alene borgerrettigheder – ikke borgerpligter.

Komitéen forsøgte sig med formuleringer, som både var uafhængig af regeringsforslaget og af Københavns gejstlige Konvent. I følgende formulering blev første del af denne § 66 c “antaget med 9 stemmer mod 5; 1 stemte ikke”: “Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og statsborgerlige Rettigheder er uafhængig af Troesbekjendelse.” Der

uden at være medlem af Den norske Statskirke, fri religionsudøvelse. Her var ingen baptister nævnt. Den tidligere restriktive lovgivning blev ophævet. Den gjaldt dog stadig for jøder (ophævet 1851), munkeordner (ophævet 1897) og jesuitter (ophævet 1956). Se *Dansk Kirketidende*, 1846, nr. 32, sp. 521ff., 531ff. Jf. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 190f.

38. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, kap. 1.

var blevet stemt særskilt om sidste del angående borgerpligterne, som hverken var at finde i regeringsudkastet eller i forslaget fra Københavns gejstlige Konvent, men var komitéens selvstændige forslag. Her var tale om komitéens tilføjelse: “ligesom Ingen paa grund af sin Troesbekiendelse kan unddrage sig nogen almindelig Borgerpligt.” Denne sidste del af § 66 c blev “antaget med 10 mod 3; 1 stemte ikke”. Komitéens tilføjelse om borgerpligter var taget fra den preussiske forfatning ifølge Kriegers optegnelser.³⁹

I det 62. møde den 16. marts blev dette forslag redigeret, og fandt sin endelige form: “Ingen kan paa Grund af ... almindelig Borgerpligt”. Ligeledes forsøgte et mindretal at vende tilbage til Københavns gejstlige Konvents forslag, hvor der kun var medtaget første del af paragraffen om rettigheder. Det “forkastedes med 8 mod 6”. Herefter blev det oprindelige regeringsudkasts formulering, der heller ikke medtog pligterne, sat til afstemning og “forkastedes med 8 mod 6”. Derpå blev det sidst redigerede forslag, der medtog første sætning fra regeringsforslaget og tilføjede komitéens ord om borgernes pligter, sat til afstemning, og det kunne “antages med 13 mod 1”: “Ingen kan paa Grund af sin Troesbekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt”.

“Man vedtog, at disse §§ (64-66c) skulle staae i særskilt Afsnit [VII]” i betænkningen og fulgte derved Københavns gejstlige Konvents opstilling.⁴⁰

Det fremgik af komitébetænkning af 26. marts, at den stiltiende baggrund for komitéflertallets indstilling om pligterne for borgerne (§ 66 c) bl.a. lå i ønsket om, at “Eenheden i Folkets religiøse Bekiendelse” måtte betyde, at ministerposter, dommer- og øvrighedsembeder skulle være pålagt medlemmer af Folkekirken. Komitéen fandt det dog for “utilraadeligt” at optage en bestemmelse i Grundloven, der udspecificerede denne pligt. Man mente,

at Udviklingen ogsaa i denne Henseende bedst gives fri, hvorved den offentlige Mening og Forholdenes Magt til enhver Tid ville udøve den Indflydelse, som kan være ønskelig, og hvorved Folkets Eenhed i religiøs Tro, hvis den bevares, ogsaa tør antages at ville faae den Betydning, som kan tilkomme den.

39. Jf. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 210.

40. Jf. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 212.

Til sidst formulerede grundlovskomiteén en hel ny § 66 d (oprindelig i forhandlingsprotokollen komitéens § 64 b) om kirkens ejendomsforhold, der hverken havde forlæg i regeringsudkastet eller i forslaget fra Det københavnske Konvent. Derimod var princippet om at beskytte kirkens midler anbragt i en note i D.G. Monrads "Materiale til en Forfatning" fra juni 1848.⁴¹ Der var, ifølge Kriegers optegnelser, imidlertid tale om minister H.N. Clausens principielle formulerede forslag om sikring af kirkens ejendom, som Clausen selv fremførte for komitéén. Ministerens deltagelse skete i møde 51 den 28. februar. Paragraffen blev med andre ord til på tilskyndelse af minister H.N. Clausen, hvilket han også selv bekræftede i sine erindringer. Glædemark noterede Clausens deltagelse ud fra hans erindringer.⁴² Clausens aktive deltagelse i diskussionerne fremgik imidlertid også af A.F. Kriegers optegnelser.

Det første forslag under komitéens forhandlinger til denne paragraf ved det 51. møde lød således: "De til kirkeligt Brug henlagte eller skjænkede Eiendele og Pengemidler ere forbeholdne denne Bestemmelse". Dernæst blev det foreslået i stedet for "ere forbeholdne denne Bestemmelse" at sætte: "kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed". Ved afstemningen blev det vedtaget "med 7 mod 5; 3 stemte ikke".

Pastor Schurmann foreslog på det 62. møde den 16. marts i indledningen til § 66 d at skrive: "Kirken, Skolen eller milde Stiftelser ...". Hele paragraffen i denne form "antages med 10 mod 5". Formuleringen af det færdige forslag blev herefter: "De til Kirken, Skolen og milde Stiftelser henlagte eller skænkede Eiendele og Midler kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed."

Komitéens flertal stod samlet i ønsket om § 66 d og fandt i betænkning af 26. marts det "for passende ... paa en Tid, da den øverste Samfundsmagt undergaaer en saa gennemgribende Forandring", at denne paragraf optages i Grundloven. Betænkningen oplyste navnene på mindretallet, som bestod af Bjerring, Christensen, Dahl, Gleerup, Hage.⁴³ Dette mindretal mente ikke, at det var nødvendigt med en særlig paragraf for kirkens ejendomsforhold.

41. D.G. Monrads "Materiale" til en ny grundlov findes i A.F. Kriegers arkiv: Rigsarkivet, A.F. Krieger, 1837-1852. J2b, Samling af aktstykker vedr. tidshistorien. Pk. 11/05810.

42. H.N. Clausen: *Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie*, København 1877, s. 348. Jf. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 210-12.

43. Ifølge A.F. Kriegers optegnelser stemte følgende imod: Bjerring, Hage, Larsen, Jakobsen og Dahl. De tre der ikke stemte var: Krieger, Hall og Pjetursson. Se A.F. Kriegers arkiv: Rigsarkivet, A.F. Krieger, 1837-1852, Samling af aktstykker vedr. tidshistorien. J2e, Optegnelser under grundlovskomiteéns forhandlinger. Pk. 11/05810.

Under debatten i Rigsforsamlingen var der stor tvivl om omfanget og definitionen af kirkens formue og ejendom (jf. nedenfor). Proprietær J.C. Nyholm havde foreslået følgende ved Rigsforsamlingens endelige behandling: "De til Kirken, Skolen og milde Stiftelser tilhørende Midler kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed." Her havde: "tilhørende Midler" erstattet: "henlagte eller skænkede Eiendele og Midler". Inden den endelige behandling af § 66 d i Rigsforsamlingen i dagene 1. maj til 3. maj blev sagen taget op i komitéen på dens 71. møde den 25. april. I protokollen stod at læse: "Med 8 mod 4 vedtog man Nýholms Forslag i stedet for den tidligere Majoritets Indstilling." Det fik et mindretal på 4 i komitéen til at fastholde Schurmanns forslag som minoritetsindstilling i Rigsforsamlingen. Mindretallet opfattede Nyholms forslag som en alt for vag definition af kirkens midler.⁴⁴

Samlet set godkendte komitéen alle kirke- og religionsparagraffer i det 64. møde, og det samme dag, som der blev afgivet betænkning, nemlig den 26. marts 1849. Der henvises til den synoptiske opstilling i indledningen.

Rigsforsamlingens behandling

1) Den foreløbige behandling

Grundlovskomitéens betænkning om de nævnte kirkelige paragraffer fra afdeling I og VII blev forhandlet i Rigsforsamlingen, hvis foreløbige behandling skete i dagene 26. februar, 11-12. april 1849 og den endelige behandling 1. maj (aftenmøde), 3. maj, 5. maj 1849. Komitéens betænkninger var allerede forelagt Rigsforsamlingen henholdsvis den 22. februar (afdeling I, §§ 2 og 6) og den 26. marts 1849 (afdeling II, §§ 64-66).

Denne artikel beskriver ikke debatten og holdningerne til grundlovskomitéens kirke- og religionsparagraffer under Rigsforsamlingens grundlovsforhandlinger. Her skal det blot vurderes, hvorledes medlemmerne af grundlovskomitéen stillede sig under Rigsforsamlingens debat på baggrund af dens betænkning og forslag til kirke- og religionsparagraffer.⁴⁵

Komitémedlem C. Neergaard rejste i Rigsforsamlingen under den foreløbige behandling den 26. februar 1849 spørgsmålet om at behandle § 2 i sammenhæng med kirke- og religionsparagrafferne §§ 64-

44. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2565, 2572, 3032 (forslag 47 og 49).

45. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), foreløbige og endelige behandling: sp. 1566-73, 2165-74, 2506-2573, 3029-3115, 3353-70, 3636-47.

66. Baggrunden var bl.a. givet med, at han stillede et forslag om en tilføjelse til § 2, som han ikke havde haft lejlighed til i komitéen, da han var fraværende på det pågældende møde, hvor § 2 blev behandlet. Forslaget lød således: "Den evangelisk-lutherske Religion, saaledes som den er forklaret i den augsburgske Confession, skal ved Statens Forslag læres og øves overalt i Landet". Forslaget syntes at binde Folkekirken meget stærkt til staten, som nærmest blev opfattet som en kristen stat, ligesom under enevælden. Neergaard fik støtte af et andet konservativt komitémedlem H.P. Hansen. Denne havde også særlige grunde til at udsætte behandlingen af § 2, fordi han mente, at statens (økonomiske) støtte til Folkekirken i § 2 kolliderede med den enkelte borgers fritagelse fra at støtte andre trossamfund end sit eget, som omtalt i § 66. Endvidere nævnte Hansen, at indifferente borgeres støtte – ligesom i regeringsudkastet – skulle gå til skolevæsenet. Han mente også, at § 2 fortsat skulle have "den første Plads i Grundloven". Kun "Forhandlingerne om denne Paragraf skulde udsættes," indtil der var forhandlet om §§ 64-66. Alle kirke- og religionsparagrafferne måtte behandles under ét ifølge Neergaard og Hansen. Det drejede sig måske i virkeligheden om det praktiske ønske om at diskutere alt om "Religionen" samlet.

Grundlovskomiteén havde på det 62. komitémøde, den 16. marts, valgt C.C. Hall som ordfører for forhandlingerne om VII. afdeling. Han valgtes dog kun "med 9 Stemmer af 15". Han repræsenterede flertallets holdning til ikke at udsætte debatten om § 2: Folkekirken skulle behandles særskilt fra trossamfundene. Sidstnævnte skulle behandles ud fra "Religionsfrihedens Grundprincip". En "Udsættelse af Forhandlingerne" om § 2 ville ødelægge dette princip for §§ 64-66, udtalte Hall på komitéens vegne.

Komitémedlem, pastor Schurmann supplerede Hall, idet han understregede, at en særskilt behandling af § 2 ikke udelukkede, at en paragraf om "Folkekirkens fremtidige Forfatning" kunne behandles på "et senere Sted i Grundloven". Han fandt, "at Andre af Comiteens Medlemmer ere af samme Mening". Det var om sammenhængen mellem komitéens §§ 2 og 64, at det egentlige problem lå (jf. nedenfor).

Biskop J.P. Mynster lå på linje med Hall og komitéens flertal. Han fandt, at den nødvendige fremhævelse i Grundloven af den evangelisk-lutherske kirke var bedst tjent med en selvstændig behandling uafhængig af §§ 64-66 om religionsfriheden og andre trossamfund. Han mente ikke, at der skulle være sammenhæng mellem Folkekirken og de øvrige trossamfund. En samlet behandling ville udviske "en stor og væsentlig Forskjel mellem den evangelisk-lutherske Kirkes Rettigheder i Danmark og de Rettigheder, der tilstaaes andre Religionssamfund". Myn-

ster fik støtte fra juristen A.S. Ørsted og biskop Tage Müller. Komitéens formand, prof. Bjerring fastholdt komitéens ønske om at behandle § 2 og §§ 64-66 hver for sig, idet han oplyste, at komitéen støttede dette “med stor Pluralitet”. Han tilføjede lidt lunt, at andre paragraffer kunne lide samme skæbne og udsættes til forhandlingerne om afdeling VII (§§ 64-66).

Når Neergaards forslag om en samlet behandling fik flertal, skyldtes det formentlig, at kultusminister J.N. Madvig bakkede op om en samlet diskussion og behandling. Han ville ikke røre § 2's nuværende placering. Problemet var imidlertid, at Rigsforsamlingen endnu ikke kendte komitéens betænkning over §§ 64-66, idet grundlovskomitéen (her i februar 1849) endnu ikke havde skrevet betænkning. Der kunne i denne betænkning “ligge Stof, som kan benyttes ved Diskussionerne over denne Paragraph”. Madvig tænkte på § 64 om Folkekirkens forhold, som var nødvendig at kende for at kunne diskutere § 2:

Diskussionen over denne Paragraph vil nemlig ikke alene komme til at dreie sig om Begrebet Folkekirke, den vil ogsaa komme til at dreie sig om Begrebet af den Understøttelse, der efter [Regerings]Udkastet skal ydes denne Folkekirke; men den hele Diskussion herom vilde f. Ex blive betydelig modificeret, naar der fra Comiteen fremkom et Forslag om en Paragraph, der bestemte, at Folkekirkens Stilling og Anordning af dens Bestyrelse skulde anordnes ved Lov.⁴⁶

Madvigs sammenkædning af §§ 2 og 64 stillede netop begreberne “Folkekirke” og “Understøttelse” i sammenhæng med en kirkeforfatning, og dermed også den religionsfrihed eller grad af selvstændighed, som i fremtiden skulle herske indenfor Folkekirken. Folkekirkens placering på en anden plads i Grundlovsudkastet, som en af den demokratiske stats grundpiller og som absolut evangelisk-luthersk flertalskirke i landet, rokkede ikke ved ovennævnte begrebers sammenhæng med religionsfrihedsbegrebet. Dette frihedsbegreb blev af komitéen søgt udtrykt i §§ 64-66. Med andre ord kunne § 2 ikke forstås isoleret fra de øvrige kirke- og religionsparagraffer.⁴⁷

Dette anfægtede mindretallet med biskop Mynster i spidsen. For derved frygtede de, at der var sat spørgsmålstegn ved Folkekirkens

46. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 1569f.

47. Jf. nutidens diskussion: Lisbet Christoffersen: “Den aktuelle danske religionsretlige model”, *Fremtidens danske religionsmodel*, 2012, s. 240ff.

fortrinsstilling. Men et flertal i Rigsforsamlingen på 57 stemte den 26. februar 1849 for en udskydelse af behandlingen af § 2 med det formål at tage denne paragraf sammen med behandlingen af §§ 64-66. Forsamlingen var dog delt, for hele 49 stemte imod. Komitéens flertal blev således nedstemt på dette punkt.⁴⁸

Under den foreløbige behandling af § 2 og §§ 64-66, som foregik i dagene 11-12. april 1849, var det ordføreren C.C. Hall, som førte ordet for komitéen. Han tog ordet for at præsentere komitéens overvejelser og forslag, og andre gange deltog han i debatten på komitéens vegne. De øvrige komitémedlemmer holdt sig tilbage. Hall oplæste komitéens betænkning i forbindelse med behandlingen af de enkelte paragrafforslag.⁴⁹ Dog tilføjede han til betænkning af 22. februar en interessant udtalelse fra komitéen om § 2, som ikke var fremkommet i grundlovskomitéens forhandlingsprotokol, men som harmonerede med en samlet behandling af § 2 om statens støtte til Folkekirken og §§ 64-66 om religionsfriheden:

Udvalget tilføier den Bemærkning, at Paragraphen ved at befale Folkekirkens Understøttelse af Staten – Bestemmelsen af Understøttelsens Art og Omfang overlades Fremtidens Lovgivning – naturligviis ikke forbyder, at andre af Staten anerkjendte Religionssamfund ligeledes understøttes af Staten, forsaavidt Saadant maatte findes rigtigt.⁵⁰

Med den sidste bisætning ("forsaavidt Saadant ...") var hele problemet med statens understøttelse lagt i hænderne på Rigsforsamlingen. Skulle statens støtte gælde både Folkekirken og anerkendte trossamfund eller førstnævnte alene. Dette spørgsmål var der åbnet op for ved en samlet behandling af § 2 og §§ 64-66. Til trods for denne fælles behandling valgte Rigsforsamlingen alene, at staten støttede Folkekirken, som hermed fik en fortrinsstilling. Selvom komitéen mente, at understøttelsens art og omfang skulle overlades til fremtidens lovgivning, har emnerne umiddelbart i samtiden bl.a. drejet sig om at tilse kirkens indtægter (kirkelig ejendom og tiende), værne kirkens embede, gudstjeneste, liturgi og brug samt opretholde skolens kristne religionsundervisning og

48. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 1566-73, især 1568-69 (Mynster og Ørsted), 1569f. og 1572 (Madvig), 1571 (Tage Müller), 1571f. (Schurmann), 1572 (Bjerring), 2513 (Grundtvig).

49. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2506ff., 2541ff., 2557f., 2564.

50. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2507.

universitetets præsteuddannelse. Understøttelsen involverede statens myndighed i kirkelige anliggender.

Komitéens nye tilføjelse fik ingen reel betydning for Rigsforsamlingens debat og de vedtagne paragraffers udformning, men tilføjjelsen gav den fremtidige tolkningsmulighed, at § 2 ikke udelukkede en statslig støtte til andre trossamfund. Dette kan have betydning i dag.

Ordfører Hall kom også med komitéens uddybende forklaring til paragraffen om en lov for andre trossamfund (§ 66 b), idet en sådan lov nærmere skulle definere et anerkendt trossamfund. Det var nødvendigt ud fra komitéens § 66 om, at borgere, som ikke var medlem af et anerkendt trossamfund, skulle yde bidrag til Folkekirken. Det har bl.a. fået "Udvalget til at foreslaae § 66 b, da den forekom os, saa at sige, som et nødvendigt Supplement". For at kunne opkræve afgifter måtte man ifølge Hall ved en dissenterlov kunne definere anerkendte trossamfund. Det skulle ske, for at et anerkendt trossamfunds medlemmer ikke kunne risikere at skulle betale til Folkekirken, hvilket netop var betragtet som en krænkelse af religionsfriheden. Der lå således ikke nogen ligestillingstanke bag komitéens indstilling om § 66 b.

Det ses, at komitéen med opstillingen af de to løfteparagraffer om en kirkeforfatning og om andre trossamfunds forhold fraveg både fra regeringsudkastet og fra Købehavns gejstlige Konvents forslag. Under Rigsforsamlingens foreløbige behandling omtalte Schurmann, som den eneste fra komitéen, betydningen af disse to løfteparagraffer, set i sammenhæng med paragraffen om religionsfrihed:

Hvad de tvende Paragrapher angaaer, som omtale Ordningen af Folkekirkens Forfatning og ligeledes den nærmere Bestemmelse af Dissenternes Forhold, saa skjønner jeg virkelig ikke, at disse paragrapher kunne indeholde nogen Grund til Frygt. De udtale Intet videre, end hvad jeg maa ansee for at være aldeles nødvendigt og for at være en Selvfølge fra det Øieblik af, at man opstiller Religionsfrihedens Princip; thi da kan det dog vel ikke feile, at man jo maa komme til at erkjende de forskjellige Religionssamfunds, ogsaa Folkekirkens, Ret til en organisk Forfatning, ligesom og Nødvendigheden af en bestemt Ordning af de fra Folkekirken afvigende Partiers hele Retsforhold i Staten.

Pastor Schurmann bedyrede, at det var "Landets almindelige Lovgivende Magt", der skulle udmønte disse frihedslove, og deri lå en "Garanti". Hans bemærkninger kom, fordi oberst A.F. Tscherning ikke mente, at komitéen med disse paragraffer §§ 64-66 reelt var kommet

religionsfriheden nærmere. Dertil var bl.a. de to løfteparagraffer alt for ukonkrete. Dette har formentlig været en holdning, som har været delt af flere deputerede, og det hvad enten de var konservative eller bondevenner ("Venstre").⁵¹

Schurmanns forståelse af komitéens indstilling vedrørende §§ 64-66 ses endvidere af komitébetænkning af 22. februar, hvor komiteen generelt understregede, at man ikke kunne påtage sig at udforme løsninger på de påtrængende kirkelige reformer, men at man fandt nogle formuleringer, som ikke betød "Brud" med fortiden, men tillod en udvikling i nærmeste fremtid. Konkluderende kan tilføjes, at sådanne formuleringer havde komitéen netop fundet med de to løfteparagraffer, som gjaldt religionsfriheden indenfor og udenfor Folkekirken.⁵²

Ordfører Hall uddybede ikke dette nærmere, men til gengæld kommenterede han komitéens holdning til § 65 om religionsfrihed. Det drejede sig om komitéens tilføjelse af ordet "læres". Komitéens forudsætning var, at staten skulle foretage et tilsyn med trossamfundene. Spørgsmålet for komitéen var, "*at Læren selv maa [ikke] staae i Strid med Sædelighed eller den offentlige Orden.*"⁵³

Andre komitémedlemmer tog først ordet ved slutningen af den indledende behandling af §§ 64-66. Det skete under debatten om Folkekirkens ejendomsforhold (§ 66 d).⁵⁴ Debatten afspejlede i høj grad standspolitiske tanker. Pastor Schurmann havde i komitéen netop spillet en aktiv rolle for komitéflertallets forslag. Det har formentlig været for at værne om kirkens ejendom og undgå statens indgriben i kirkens økonomi, f.eks. vedrørende en ændring af tiendeordningen i fremtiden. Prokurator Fr. Jespersen var klart imod paragraffen og udtalte sig i Rigsforsamlingen meget stærkt:

Naar Majoriteten har motiveret den foreslaaede Bestemmelse ved, at den maatte ansees for tilraadelig paa en Tid, hvor den øverste Samfundsmagt undergaaer en saa indgribende Forandring, forekommer det mig, at heri er udtalt en Formodning, som ogsaa ved tidligere Leiligheder er yttret, nemlig at de tilkommende Rigsdage ville blive et Selskab af Røvere. Mod en saadan Insinuation maa

51. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2555f. Citat: sp. 2556.

52. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, (1848-49), *Første Bind*, sp. 3, og *Andet Bind*, sp. 1481.

53. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2557.

54. Jørgen Stenbæk: "Folkekirkens ejendomsforhold og økonomi", *Kirkehist. Saml.*, 2003, s. 124-31. Jørgen Stenbæk refererer alene diskussionen i Rigsforsamlingen.

jeg protestere paa det danske Folks sunde Fornufts Vegne. Jeg er overbeviist om, at der ikke tænkes paa nogen Plyndring; men man kan derfor gjerne see efter med hvilken Ret visse Eiendele besiddes ... Det kan nemlig være muligt, at Kirken og de Geistlige kunne være lønnede bedre paa en anden maade end af Tiender ...⁵⁵

Fr. Jespersen fremførte som det afgørende, at § 66 d ville hindre staten i at modernisere ordningerne omkring kirkes ejendomme og formuer, ikke mindst tienden.

Disse udtalelser om staten som mulig røver i fremtiden og problemerne med tiendeafløsning fik mindretallet i komitéen, som var imod komitéflertallets paragraf, op på talerstolen. Til minoriteten hørte T.C. Dahl og Balthazar Christensen. Sidstnævnte støttede sig til A.F. Tscherning, som mente, at Folkekirken var en del af statens finanser. Dahl frygtede for, "hvoreledes Kirkens Tiender skulle kunne afløses, naar Kirken skal være eller vedblive at være Eier af Tienden".

Endelig udtrykte debatten stor tvivl om omfanget og definitionen af kirkens formue og ejendom. Proprietær J.C. Nyholm ville have en definition som fastslog, at kirkens vigtigste ejendom var tiender og gods. Ordføreren kunne på Nyholms spørgsmål ikke rigtig gøre rede for, om der var mere. Nyholm besluttede at stille et ændringsforslag til den endelige behandling i Rigsforsamlingen.

Således synes modsætningerne med hensyn til § 66 d at have været så store, at komitémedlemmernes sædvanlige tilbageholdenhed blev brudt. Ordføreren C.C. Hall afsluttede den foreløbige behandling med at definere, hvad komitémajoriteten forstod ved udtrykket i § 66 d: "Kirken, Skolen og milde Stiftelser". Her "sigtes til alle Anstalter, der angaae enten Gudsdyrkelsen eller Underviisningen i det Hele." Men denne meget brede definition stillede flere medlemmer af Rigsforsamlingen sig ikke tilfreds med.⁵⁶

2) Den endelige behandling

Ved den endelige behandling i dagene 1. maj (aftenmøde), 3. maj og 5. maj blev der startet med § 2. Komitéens medlemmer tog ikke ordet. Det var overladt ordfører Hall, som blot fastholdt komitéens indstilling uden de mange ændringsforslag.⁵⁷ Komitéen fandt det ikke nødven-

55. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2567f.

56. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2506-2573, især sp. 2565-73.

57. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3033f.,

digt med J.P. Mynsters forslag, om at tilføje “efter den augsburgske Troesbekjendelse”.⁵⁸ Hall mente, at “Betegnelsen ‘den evangelisk-lutherske Kirke’ i og for sig synes at være tilstrækkelig nøiagtig.” Der blev bl.a. henvist til Den norske Grundlov, der direkte omtalte den evangelisk-lutherske religion.⁵⁹ Til slut blev komitéens indstilling vedtaget uændret af Rigsforsamlingen med 102 stemmer for og 3 imod.

Ved behandlingen af § 64 ytrede ordføreren sig ikke nævneværdigt. På J.A. Hansens og A.F. Tschernings forslag var bisætningen om et kirkemøde gledet ud af denne paragraf, idet denne sætning blev forkastet med 68 stemmer imod 58. Det var første gang, at komitéens paragrafforslag endte med ikke at blive vedtaget. Hovedsætningen om en kirkeforfatning blev vedtaget med 98 imod 12 stemmer. Dernæst fulgte § 64 b om sognebåndsløsning, ønsket af komitémindretallet (Gleerup, Jakobsen, Christensen), og som af komitéflertallet var blevet henvist til den kommende lov om en kirkeforfatning. Paragraffen blev forkastet ved den endelige afstemning med 81 stemmer imod 53. Endvidere blev paragraffen om religionsfriheden (§ 65) ganske kort debatteret uden at ordføreren tog ordet. Der var i forvejen stor enighed i Rigsforsamlingen. Paragraffen blev vedtaget i den formulering, som komitéens majoritet ønskede. Det skete med 109 stemmer imod 13.⁶⁰

Paragraffen om afgifter enten til skolevæsenet eller til Folkekirken (§ 66) førte til debat, som bølgede frem og tilbage. Komitéen var samlet til møde den 25. april, hvilket skete før den endelige behandling, og på det møde havde komitéens flertal bestemt sig for skolevæsenet i stedet for dets tidligere forslag om afgifter til Folkekirken (jf. forhandlingsprotokollens 71. møde). Det skete under indtryk af Rigsforsamlingens foreløbige behandling i dagene 11-12. april, hvor en hel del af Rigsforsamlingens deputerede havde ytret sig i den retning.

Under Rigsforsamlingens debat betragtede minister H.N. Clausen det som vilkårlig at vælge skolevæsenet som modtager af afgifterne. Komitémedlem A.F. Krieger, der tilhørte det nye komitéflertal, gik i rette med Clausen. Krieger mente set fra et statssynspunkt, at religiøse sekter så det som en provokation, hvis de skulle svare afgifter til Folkekirken. Det gav uro og stødte “den religiøse Følelse”. Det samme

3048f., 3059, 3066, 3083f.

58. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 220f.

59. Denne lutherske religion var dog fastslået som statens offentlige religion, der var styret af staten (kongen). Jf. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 102f.

60. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3059, 3077.

var ikke tilfældet med betaling til skolen. Clausen svarede, at alt efterhånden skulle indrettes efter "særegne heftige og convulsiviske [dvs. krampagtige] kirkelige Bevægelser." Ordfører Hall mente, at man ikke kunne indrette denne regel, uden at sekter under alle omstændigheder ville protestere – det gjaldt såvel afgifter til Folkekirken som til skolevæsenet. Ordføreren ville foretrække, at afgiften blev givet til Folkekirken, selvom det synspunkt nu på det seneste var kommet i mindretal i komitéen.

Et nyt mindretal i komitéen (Bruun, David, Hall, Hansen, Larsen, Schurmann og Algreen-Ussing) ville under den endelige behandling af § 66 have indført et "skal" for at understrege det tvingende i, at afgiften skulle betales. Således skulle indledningen til anden sætning hedde: "dog skal enhver" i stedet for komitéens forslag: "dog at enhver". Komitémedlem C.M. Jespersen gav sin støtte til mindretallets ønske. Han havde ikke været til stede, da komitéen behandlede dette spørgsmål. Algreen-Ussing understregede i sit korte indlæg både dette "skal" og ønsket om, at afgifterne skulle betales til Folkekirken og ikke til skolevæsenet. Det nye komitémindretals forslag blev forkastet af Rigsforsamlingen med 74 stemmer imod 42.

Slutresultatet blev, at komitéens flertalsindstilling blev bibeholdt, men afgiften skulle gives til skolevæsenet. Her var 63 stemmer for og 51 imod. Hele paragraffen med 1. og 2. del blev herefter vedtaget med 103 stemmer mod 11. Denne sag fik således principiel betydning og blev pustet op af komitéens medlemmer under Rigsforsamlingens forhandlinger.⁶¹

Den næste kirkelige paragraf om en lov for andre trossamfund (§ 66 b), blev af Rigsforsamlingen overbevisende vedtaget med 93 stemmer imod 3, uden at nogen af komitémedlemmerne ytrede sig.

Komitéens forslag til § 86 inddrog ønsket om en hurtig vedtaget lov for både Folkekirkens forfatning og de øvrige trossamfunds forhold. Paragraffen understregede, at der "saasart som muligt skulde gives Love om Følgende Gjenstande", herunder bl.a. om trykkefrihed, kolonier, folkekirke m.m. Hall udtalte under den endelige behandling, at man i komitéen ønskede – akkurat som "i flere andre Landes Forfatningslove" – til sidst i den samlede forfatningslov at samle "de love, som maatte ansees at være særdeles ønskelige, som snarest muligt maatte ønskes at udkomme, og som der allerede i Forfatningen indeholdes Antydning om eller Bebudelse af." Til disse love hørte en kirkeforfatningslov og en dissenterlov, som det var nævnt under punkt

61. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3080-86.

6 om “Folkekirkens (§ 64) og de fra samme afvigende Troessamfunds Forhold (§ 66 b)”. Ved afstemningen af dette punkt blev komitéens ønske vedtaget af Rigsforsamlingen med 56 stemmer for og 37 imod. Især pga. uenighed om en hurtig udarbejdet lov for kolonierne og en lov angående trykkefriheden faldt hele § 86’s 11 punkter ved den endelige afstemning med 73 stemmer mod 37. Det interessante er imidlertid, at komitéen og et flertal i Rigsforsamlingen ønskede en hurtig lovmæssig afklaring om Folkekirkens forfatning og de øvrige trossamfunds forhold.⁶²

Endelig blev paragraffen om borgerlige rettigheder og pligter (§ 66 c) vedtaget med hele 125 stemmer for og kun 2 imod. Biskop Mynster havde været blandt kritikerne, idet han ønskede et forbehold. De “særegne Forpligtelser til Folkekirken”, f.eks. særlige embeder m.m., skulle respekteres og reserveres Folkekirkens medlemmer.⁶³ Men ikke mindst ordfører Hall gik i rette med Mynsters forslag, da disse særegne forpligtelser ville skifte med tiden og derved være noget udflydende i sit indhold, som det allerede var sagt i komitébetænkningen (jf. ovenfor). Mynsters forslag faldt med 85 stemmer imod og kun 36 for.⁶⁴

Der var generelt tale om en bekymring hos medlemmer af Rigsforsamlingen (Mynster, H.N. Clausen m.fl.) for en svækkelse af Folkekirkens egen indflydelse. Den nye virkelighed var, at Rigsdagen nu pga. den indførte religionsfrihed kunne repræsenteres af flere trosretninger og indifferente, når der i fremtiden skulle vedtages kirkelige love.⁶⁵

I sagen om kirkens ejendomsforhold (§ 66 d), der oprindelig var nævnt i en note i D.G. Monrads “Materiale til en Forfatning”, drejede debatten sig ikke mindst om, at paragraffen skulle sikre kirkens formue og gejstlighedens indtægter, dvs. tiendeindtægten. Dette forholdt ordfører Hall sig positivt til. Prokurator Fr. Jespersen fortsatte sin modstand. Formanden for komitéen, prof. Bjerring var også imod og kunne tilslutte sig komitéminoriteten i denne sag. Han mente, at enten havde kirken en almindelig ejendomsret til sin formue og ejendomme, og så syntes paragraffen at være overflødig, eller også var det tvivlsomt om denne ejendomsret eksisterede. Derfor var det et problem, hvis Grundloven legitimerede en sådan ejendomsret med en paragraf, konkluderede Bjerring. B. Christensen mente ligefrem, at “vi ville gjøre vel i

62. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), den endelige behandling, sp. 2173 (betænkning), 3388-96. Citat: sp. 3389.

63. Jf. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 227-29.

64. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3087-88, 3093-95.

65. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2548ff.

at respectere Statens Souverainetet over Kirken, over Kirkens Gods, Statens Eiendomsret over Kirkens og Skolens Eiendomme”.

Ligeledes tog komitésekretær Dahl ordet og støttede, “at der ikke fra Statens Side til de omhandlede Institutioners Opretholdelse og Fremme maatte anvendes et mindre Beløb end det, som nu anvendes.” De kirkelige institutioner skulle ikke have mindre, end de hidtil havde modtaget. Dette princip var fremført af minister Clausen, og heri var Dahl “aldeles enig”. Men Dahl konstaterede, at “saaledes er Paragraphen ikke affattet”. Han frygtede for, at der med en vedtagelse af den forelagte § 66 d var blokeret for senere ændringer fra statens side med hensyn til kirkens ejendom og formue, ikke mindst tienden.

Modstanden hos komitéens minoritet manifesterede sig, og fik faktisk ødelagt mulighederne for en vedtagelse. Minoriteten bestod bl.a. af “Venstre” (A.C. Gleerup, Balthazar Christensen og J.R. Jakobsen). De stillede ændringsforslag. Sammen med A.F. Tscherning ønskede man først at indskrænke paragraffen, idet der kun skulle være tale om “private skjænkede Eiendele” og ikke blot “skjænkede Eiendele”. Dette forslag fandt ordfører Hall for “upassende” og “unyttigt”, da hovedsigtet ikke var de private forhold. Forslaget faldt ved Rigsforsamlingens endelige afstemning knebent (61 imod og 60 for; formandens – etatsråd, prof. J.F. Schouws – stemme blev udslagsgivende).

Afgørende for debatten under den endelige behandling blev, at proprietær Nyholm stillede et ændringsforslag, fordi der var usikkerhed om omfanget af kirkens formue og ejendom, som han selv definerede alene som tiender og eksisterende gods. I dette forslag skulle “tilhørende Midler” erstatte: “henlagte eller skænkede Eiendele og Midler”. Sidstnævnte formulering gjorde, ifølge Nyholm, hele ejendomsforholdet usikkert, fordi der også kunne være tale om ældre rettigheder (gavebreve o.l.), som måske ikke mere var i hævd. Nyholm foreslog følgende grundlovsparagraf: “De til Kirken, Skolen og milde Stiftelser tilhørende Midler kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed.” Inden den endelige behandling af § 66 d i Rigsforsamlingen, den 1-3. maj, var denne sag blevet behandlet i komiteen på det 71. møde den 25. april, og et flertal tilsluttede sig denne formulering. Men pastor Schurmann fastholdt på dette komitémøde – som det fremgik af forhandlingsprotokollen – komitéens indstilling fra betænkning af 26. marts, der nu blev mindretalsindstilling i Rigsforsamlingen.

Til sidst inden afstemningen tog ordfører Hall ordet og understregede, at for komitéen var det afgørende at give en “Betryggelse” for kirkens ejendom og formue. Udtrykket “fremmed øiemed” havde faldet flere for brystet som uklart, men ordfører Hall fandt, at svaret måtte

gives i de enkelte tilfælde, som opstod i fremtiden, og det kunne man ikke med sikkerhed definere lige nu. Ordføreren forstod ikke de medlemmer, som frygtede, at en sådan paragraf ville låse fremtiden (jf. en kommende lønningsreform, tiendeafløsning m.m.), og heller ikke hvorfor de kaldte paragraffen for “en cinesisk Muur”.

Herefter nedstemte Rigsforsamlingens medlemmer det oprindelige forslag til § 66 d fra komitéens majoritet i betænkning af 26. marts om en særlig paragraf for kirkens ejendom m.m. Schurmanns formulering faldt dermed ved Rigsforsamlingens afstemning med 91 imod og 22 for.

Det oprindelige komitémindretal (“Venstre”) havde i samarbejde med Tscherning stillet et nyt forslag, der kombinerede deres oprindelige nedstemte tilføjelse om “private skjænkede Eiendele” m.m. med Nyholms forslag (jf. ovenfor). Ved en afstemning blev muligheden for denne kombination godkendt knebent med 67 for og 65 imod. Nyholms forslag i denne tilpassede form, blev det sidste forslag, som kom til afstemning. Her var “private” føjet til “Midler”. Kun private forhold var inddraget, ikke tiendeafløsning m.m. Medlemmerne af Rigsforsamlingen skulle stemme om følgende: “De til Kirken, Skolen og milde Stiftelser tilhørende *private Midler* kunne ikke anvendes til noget for Giverens Bestemmelse fremmed Øiemed.” Forslaget (kursivering er tilføjet) skulle imødekomme modstanderne af denne paragraf, men det betød i virkeligheden at begge parter blev utilfredse. Dette sidste forsøg på at få § 66 d vedtaget faldt endeligt med hele 127 imod og kun 7 for, og afstemningen skete ved navneopråb.⁶⁶

Ligeledes blev paragraffen om kongens tro (§ 6) behandlet af Rigsforsamlingen og debatteret uafhængigt af den fælles behandling af § 2 og §§ 64-66. Paragraffen drejede sig om, at “Kongen skal tilhøre den evangelisk-lutherske Kirke”. Den blev vedtaget med 106 for og 26 imod. Modstanderne mente især, at man ikke skulle forpligte kongen på en bestemt tro. Det måtte blive hans egen sag. Denne paragraf havde komitéen ikke beskæftiget sig synderligt med.

Rigsforsamlingen vedtog Danmarks Riges Grundlov den 25. maj 1849. 119 stemte for Grundloven, mens 4 undlod at stemme. Mange var ikke til stede, hverken J.P. Mynster eller N.F.S. Grundtvig, ligesom 24 andre.⁶⁷ Grundloven blev underskrevet af kongen den 5. juni 1849.

66. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3104-15, forslagene nr. 44, 47 og 49.

67. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 3647.

Diskussion og sammenfatning

Det er svært alene at følge H.J.H. Glædemarks beretning om komitéforhandlingerne i hele forhandlingsprocessen, da hans fremstilling er mindre detaljeret, ligesom han underspiller komitéens politiske rolle.⁶⁸ Det er der rådet bod på i denne oversigtsartikel.

Det afgørende i Glædemarks opstilling er, at han stort set lægger vægten på komitéens afhængighed af regeringsudkastet: "I det store og hele sluttede Komiteen sig til de i Grundlovsforslaget optagne §§ om kirkelige og religiøse Forhold." Men dermed har Glædemark ikke sagt, at komitéen ingen indflydelse fik, for den optog fire nye paragraffer i forhold til regeringsudkastet. Det drejede sig om et minoritetsforslag (paragraf om sognebåndsløsning, § 64 b) og tre majoritetsforslag, dvs. paragrafferne om en kommende lov vedrørende en kirkeforfatning (§ 64), om en kommende lov for andre trossamfund (§ 66 b) og om beskyttelse af kirkens formue og ejendom (§ 66 d). Samtidig siger Glædemark, at der ikke var tale om selvstændige initiativer, for den nye paragraf om en kirkeforfatning skyldtes Københavns gejstlige Konvents indflydelse. Endvidere kom paragraffen om beskyttelse af kirkens ejendom og formue i stand tilskyndet af minister H.N. Clausen. Han var ifølge sine udgivne erindringer til stede under komitéens forhandlinger om denne paragraf. Alt i alt er det Glædemarks indtryk, at komitéens indsats ikke var selvstændig, men formidlende. I sin endelige konklusion nævner han ikke komitéens politiske indsats.⁶⁹

Der er imidlertid mere at sige. Det er slående, hvorledes grundlovskomitéens færdigformulerede religions- og kirkeparagraffer nogenlunde holdt sig under Rigsforsamlingens forhandlinger. De blev i hovedsagen vedtaget og slog igennem i den færdige Grundlov, og det til trods for Rigsforsamlingsmedlemmernes mange nedstemte ændringsforslag og principielle debatter i Rigsforsamlingen.⁷⁰ I den forstand havde grundlovskomitéen stor indflydelse på den politiske proces. Den største indflydelse, som grundlovskomitéen udøvede, var – med grundlag i paragraffen om religionsfrihed – selve opstillingen af de to selv-

68. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 209-17.

69. "Større Betydning for Kirkens Stilling fik Monrad derved, at han udarbejdede det første Grundlovsudkast, hvis §§ vedrørende Religion og Kirke med visse Ændringer optoges i Grundloven af 1849; dog skyldtes dennes betydningsfulde § 80, som bestemmer, at 'Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov', ikke Monrad, men indsattes på Initiativ af Københavns Konvent". Se H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 512; endv. s. 210-12, 243; citat: s. 216.

70. Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 227.

stændige løfteparagraffer om en kirkeforfatning for Folkekirken og om en lov for andre trossamfund.⁷¹

Københavns gejstlige Konvents forslag om en kirkeforfatning blev principielt komitéens forslag (§ 64; 1849: § 80), men med visse ændringer” (“Kongen” og “Betænkning”). Komitéens drøftelser om “den repræsentative Forfatning” (jf. A.F. Kriegers optegnelser) og komitébetænkningens indstilling om denne paragraf til Rigsforsamlingen udtrykte den fælles terminologi. Denne fælles forståelse lå til grund for grundlovsfædrenes forhandlinger om kirkens “Forfatning”, og var forudsætningen for samtidens debatter om emnet. Der var tale om en repræsentativ kirkeforfatning. Rigtig mange – især indenfor gejstligheden – var skeptiske overfor en repræsentativ kirkeforfatning, fordi man ville beholde så meget som muligt af enevældens evangelisk-lutherske Statskirke. I Rigsforsamlingens forhandlinger udtrykte flere sig i vage vendinger om fremtidens ordning, som først senere skulle behandles som en “særegen Kirkelov”, dvs. én bestemt lov.

Der var i komitéens drøftelser, ifølge Kriegers optegnelser, en principiel debat om en repræsentativ kirkeforfatning, uden at komitéen nærmere definerede indholdet. Debatten foregik især mellem komitémedlemmerne Algreen-Ussing og Schurmann. Paragraffen om statens støtte til Folkekirken blev i komitéen opfattet derhen, at staten var tættere knyttet til kirken end til andre trossamfund. Ingen i komitéen gik ind for en egentlig løsrivelse eller adskillelse af stat og kirke. Den samme grundholdning afspejlede sig i Rigsforsamlingen 1848-49 og i de vigtigste kirkeforfatningsforslag i det 19. århundrede. Det har to nye undersøgelser søgt at påvise.⁷²

I paragraffen om andre trossamfund havde komiteen ønsket en selvstændig paragraf som parallel til paragraffen om en kirkeforfatning, hvilket Rigsforsamlingen havde vedtaget med stort flertal (§ 66 b; 1849: § 83). Københavns gejstlige Konvent havde brugt en anden

71. Problemstillingen har jeg bl.a. generelt udtrykt i artiklen “Kirke-stat-forholdet og kirkeforfatningsforslagene i det 19. århundrede”, *Kirkeretsantologi 2012*, s. 34. Jf. Jens Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene*, 2011, s. 23, 24f., 31, 67f.

72. Se Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009 og *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene*, 2011. Det var hovedopfattelsen i kirkeforfatningsforslagene, at der ud fra naturretten skulle skelnes mellem indre og ydre anliggender. Flere forslag fordrede kirkens selvstændige rolle i indre anliggender (lære, liturgi, disciplin m.m.), og kirkens rådgivende funktion i ydre anliggender (økonomi, lønning, ægteskabsregler, kirkes brug, bygninger m.m.). Rammen skulle være en kirkeforfatning med indtil flere synodale led (menighedsråd, provstiråd, landemode/stiftsråd og landskirkeråd).

formulering i sidste del af paragraffen om religionsfrihed, hvor kriteriet var anerkendte trossamfund, som holdt offentlige gudstjenester. Denne paragraf var derfor i Københavns gejstlige Konvents udformning først og fremmest rettet mod andre trossamfund. Komitéens indstilling – med en paragraf om religionsfrihed og to selvstændige løfteparagraffer – definerede derimod nærmere religionsfriheden til principielt at skulle gælde indenfor og udenfor Folkekirken.

Komitémedlem Schurmann havde i høj grad formuleret komitéens forståelse under den foreløbige behandling i Rigsforsamlingen.⁷³ I det hele taget havde pastor Schurmann stor indflydelse i komitéen, når det drejede sig om kirke- og religionsparagrafferne. Dette har der tilsyneladende ikke været lagt så megen vægt på i forskningen.

Med overvældende flertal og uden de store diskussioner blev komitéens paragraf om religionsfrihed vedtaget af Rigsforsamlingen (§ 65; 1849: § 81). Komitéen havde redigeret regeringsudkastets forslag (med tilføjelsen: “læres”). Fremtidens lovgivning ville vise, hvordan religionsfriheden skulle udmøntes med de to løfteparagraffer, hvilket komitéen også generelt omtalte i sin betænkning af 22. februar 1849. Komitéen havde således med sine formuleringer i denne betænkning villet hindre afgørende “Brud” med fortiden, og samtidig sikre en udvikling af de påtrængende kirkelige reformer i nærmeste fremtid. Det havde komitéen netop fundet med sine forslag om de to løfteparagraffer, hvor afgrænsninger og relationer i fremtidens skulle findes. Det var udfordringen.⁷⁴

Komitéens tankegang var, at de to løfteparagraffer gav de juridiske rammer, som kirken og staten selv ved forhandlinger skulle udfylde i tiden efter vedtagelsen af Grundloven. Det skulle ske i allernærmeste fremtid ifølge komitéens forslag til § 86, som dog blev nedstemt af Rigsforsamlingen.⁷⁵

Komitéens opstilling af de to løfteparagraffer har Glædemark ikke lagt så megen vægt på. Det har han ikke, muligvis fordi komitéen i sin betænkning af 26. marts 1849 om religionsfrihed m.m. heller ikke selv gjorde det. En eventuel ligestillingsdebat mellem Folkekirken og de andre trossamfund, som de to parallelle løfteparagraffer i vor tid vil udtrykke, var slet ikke indenfor datidens horisont, heller ikke ved komitéens og Rigsforsamlingens forhandlinger i 1849.

73. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), sp. 2555f.

74. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, (1848-49), *Første Bind*, sp. 3, *Andet Bind*, sp. 1481.

75. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Andet Bind*, (1848-49), den endelige behandling, sp. 2173 (betænkning), 3388-96. Citat: sp. 3389.

Dertil var Folkekirken i det 19. århundrede alt for dominerende med ca. 99 % af landets borgere som medlemmer. Dette kom til udtryk i grundlovsparagraffen om statens støtte til Folkekirken. I den sammenhæng noterede komitéen i sin betænkning af 22. februar 1849, at denne støtte også kunne komme andre trossamfund til del. Her tænkte komitéen muligvis på de trossamfund, der allerede under enevælden havde kongelige privilegier, dvs. reformerte, katolikker og jøder. Mange af disse trossamfunds medlemmer var allerede tolereret som borgere i enevældens samfund.

Komitéen havde langtfra tænkt deres opstilling af løfteparagrafferne som en løsning af ligestillingen mellem alle trossamfund, sådan som det opfattes i vor tid.⁷⁶ Det nærmeste man i samtiden kom denne ligestilling var eksistensen af den amerikanske model, udtrykt i den amerikanske forfatning fra 1787 (amendment 1, 1791). I denne forfatning blev ligestillingen understreget ved, at ingen lov kunne etablere en statslig kirke eller indskrænke religionsfriheden. Ligestilling efter denne model ville forudsætte en klar adskillelse af stat og kirke. Samtidens store tyske teolog, Fr. Schleiermacher forestillede sig i en noget anden form, at kirken skulle løsrives fra staten. Kirken blev opfattet som en af staten helt uafhængig organisme (dvs. korporation). Der var med stat og kirke tale om to selvstændige åndeligt forskellige enheder (individer), men staten skulle fortsat have et juridisk tilsyn med kirkens forfatning og formue (jf. *Vorschlag zu einer neuen Verfassung der protestantischen Kirche im preussischen Staate*, 1808).⁷⁷ Ingen af disse muligheder blev overhovedet diskuteret nærmere af komitéen. Derimod forestillede komitémedlemmerne sig en selvstændiggørelse i form af en repræsentativ kirkeforfatning uden nærmere at definere indholdet. Denne selvstændiggørelse skulle dog holdes inden for den ramme, som var givet med § 2 om kirkens fortsatte tilknytning til statens myndighed (understøttelse og værn).⁷⁸

76. Om vor tid henvises der til: Lisbet Christoffersen: "Den aktuelle danske religionsretlige model", *Fremtidens danske religionsmodel*, 2012, s. 239-258.

77. H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 84: "Ved Bestemmelsen af Forholdet mellem Stat og Kirke gaar Schleiermacher ud fra disses Væsensforskellighed; skal denne virkelig komme til sin Ret og gives Betingelser for at udfolde sig, maa Stat og Kirke være selvstændige Organismer, altsaa selvstændige og aandeligt særprægede Individer. Derfor kræver han Statens og Kirkens Adskillelse".

78. H.J.H. Glædemark mener, at Schleiermachers organismebegreb med H.N. Clausens tilslutning fik en betydning i den danske debat om en kirkeforfatning. Se *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*, 1948, s. 510. En anden vurdering findes i Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 13-18 og *Forholdet mellem*

Det er værd at bemærke, at minister H.N. Clausen søgte at påvirke grundlovskomiteén, når det drejede sig om Folkekirkens selvstændighed, og det mere end Glædemark har noteret. Clausen var, ifølge A.F. Kriegers optegnelser, til stede på det 51. komitémøde, den 28. februar 1849, og deltog i forhandlingerne om en beskyttelse af kirkens formue og om en kirkeforfatning. Hans forsøg gav dog ikke nogen overvældende gevinst. Rigsforsamlingen nedstemte, at et kirkemøde skulle indkaldes forud for udarbejdelsen af en kirkeforfatning (§ 64), ligesom den nedstemte forsøget på at beskytte Folkekirkens formue og ejendom (§ 66 d). Kun løftet om en kirkeforfatning blev stående.

Ligeledes blev paragraffen om sognebåndsløsning (mindretalsindstilling) ikke vedtaget. Komiteén var heller ikke heldig med sin tilrettelæggelse af forhandlingerne om § 2 (1849: § 3) om statens understøttelse af kirken, dvs. Folkekirkens fortrinsstilling. Den sendte således nogle forskellige signaler om § 2's sammenhæng med §§ 64-66. Komitéflertallet ønskede en adskilt behandling af § 2 og §§ 64-66, mens et mindretal ønskede en samlet behandling. Kultusminister J.N. Madvig greb dog ind, og det endte med, at der i Rigsforsamlingen med et lille flertal blev stemt for en samlet behandling af § 2 og §§ 64-66. Denne udvikling understregede, at Folkekirkens fortrinsstilling i landet måtte forstås i sammenhæng med alle kirke- og religionsparagraffer. Komiteén var dog senere selv inde på samme perspektiv med notatet om, at statens støtte i § 2 kunne gælde både Folkekirken og anerkendte trossamfund. Dette spørgsmål blev imidlertid hverken løst eller debatteret under Rigsforsamlingens forhandlinger. Man holdt sig med komitéens § 2 alene til Folkekirkens fortrinsstilling.

De øvrige af komitéens indstillinger tog sit udgangspunkt i formuleringerne fra regeringsudkastet – om end der skete en del redaktionelle og indholdsmæssige ændringer, foretaget af komitéén. I § 66 (1849: § 82) skulle personlige bidrag fra borgere, der ikke var medlem af anerkendte trossamfund, betales til skolevæsenet og ikke til Folkekirken, som først foreslået af komitéén. Under forhandlingerne valgte komitéén selv at støtte flertallet i Rigsforsamlingen og acceptere skolevæsenet. I § 66 c (1849: § 84), om at borgerne uanset trosbekendelse skulle kunne nyde borgerlige rettigheder og opfylde borgerpligter, var f.eks. sætningen om borgerpligter komitéens egen tilføjelse.

Sammenfattende kan det siges, at det som alle kirkelige grupperinger var enige om, med hensyn til kirke- og religionsparagrafferne,

kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene, 2011, s. 27-29, 43-51, 77-85, 189-93, bilag 3 s. 235-37.

blev gennemført i Grundloven. Det svarede for en stor del af paragraf-ernes vedkommende til, hvad grundlovskomiteén selvstændigt havde foreslået på grundlag af regeringsudkastet og af Københavns gejstlige Konvents indstilling.

Den megen debat i Rigsforsamlingen viste de mange kirkelige holdninger, ikke mindst repræsenteret ved J.P. Mynster, H.N. Clausen og N.F.S. Grundtvig. Alligevel må det fremhæves, at – til trods for den vidtløftige debat i Rigsforsamlingen – blev komitéens indstilling båret nogenlunde igennem Rigsforsamlingens forhandlinger under ordføreren C.C. Halls førerskab. Således havde grundlovskomiteén en større politisk rolle som formidler af egne initiativer, af regeringsudkast og af Københavner-konventets forslag, end H.J.H. Glædemark har lagt vægt på.

Det er klart, at Rigsforsamlingens debat, som først og fremmest kendes fra den trykte Beretning, viser grundlovsfædrenes holdninger til disse paragraffer. De mangfoldige holdninger under Rigsforsamlingens debat har altid i forskningen været i fokus, men afgørende bliver grundlovskomiteéns til tider ret så selvstændige indstilling, sådan som det ses af kildematerialet (komitéens protokol og A.F. Kriegers optegnelser).

Religionsfriheden var i komitéens indstilling fællesnævneren for to løfteparagraffer, som skulle illustrere den religionsfrihed, som igen- nem lovgivningen skulle tildeles indenfor og udenfor Folkekirken. Komiteén og grundlovsfædrene drog slet ikke konsekvensen om lige- stilling. Hele tankegangen var, at religionsfriheden skulle afbalanceres med Folkekirkens fortrinsstilling. Det har åbnet for fortolkningsmu- ligheder af Grundlovens kirke- og religionsparagraffer i det 19-20. århundrede.

I denne artikel er det søgt påvist, at komitéén havde betydning for kirke- og religionsparagraffernes udformning, og at dette arbejde bl.a. er præget af komitéens mange jurister. Der mangler i forskningen en tilsvarende undersøgelse af grundlovskomiteéns arbejde med alle de øvrige paragraffer i Grundloven. Det kunne blive et interessant projekt.

Summary

This article focuses on the constitutional committee appointed by the Constitutional Assembly 1848-49. Consisting mainly of jurists, the committee was made recommendations on the adoption of the government's draft constitution. The debate and the votes in the Assembly concerning the articles on the national Church and religious communities show that – in spite of many proposed amendments – most of the committee's proposals were passed. Governmental draft resolution and recommendations from Copenhagen's clerical Conventions laid the

groundwork for the committee. A member of the committee the vicar J.C. Schurmann made a very positive contribution.

The constitutional committee played an important and crucial part in the political process concerning articles on the Church and articles on religion. The church historian H.J.H. Glædemark underestimates the role played by the constitutional committee. Glædemark does not put emphasis on the committee's parallel position of two articles that contain promises regarding a constitution for the Danish national Church (article 64 of the report; the existing law, article 66) as well as an article on other religious communities (article 66 b of the report; the existing law, article 69). The committee formulated a separate article on other religious communities outside the national Church. In the committee debates on a representative constitution for the Church also took place, but no demand for a separation of State and Church was expressed. The Constitutional Assembly did not adopt the entire article 64 on a constitution for the Church because the majority of the Assembly neglected the last part of the article dealing with a preceding church meeting. The committee members' attitudes intended to have the two articles of promises passed immediately after the adoption of the Constitution 1849.

The committee formulated on its own initiative articles on the release from parish bond (*sognebåndsløsning*) – a minority recommended the adoption of a proposal (article 64 b) – as well as on church property (article 66 d). These articles were not adopted by the Assembly. The liberal theologian H.N. Clausen was a minister in the government. He took part in the committee negotiations. In an important meeting he probably tried to influence on the committee's proposal concerning the article on a church constitution and particularly on church property. Only the promise of a constitution for the Church remained, and still exists.

The committee made other recommendations based on the formulations of the governmental draft. The committee made some editorial alterations (articles 2, 65, 66, 66 c of the report; the existing law, articles 4, 67, 68, 70). The sentence on citizens' duties was added by the committee. It relates to the article on citizens' civil rights and duties regardless of creed (article 66 c of the report).

All things considered, the leading principles of the committee's recommendation were adopted by the Constitutional Assembly's wide-ranging debates. The fundamental attitude emphasized the preferential position of the national Church in connection with all of the articles concerning Church and religion.

Research projects have always been focusing on the manifold attitudes expressed in the Constitutional Assembly debates. However, source materials (the minutes of the committee meetings and A.F. Krieger's notes) show that the constitutional committee's often very independent recommendations played a crucial role regarding the Constitution's final articles on Church and religion.